

DOLGOZATOK

A BUDAPESTI KIRÁLYI MAGYAR PÁZMÁNY PÉTER TUDOMÁNY-
EGYETEM BIBLIAI KELETI NYELVI SZEMINÁRIUMÁBÓL

VEZETŐ TANÁR: Dr. AISTLEITNER JÓZSEF E. NY. R. TANÁR

2.

AZ ISTENSÉG
MINT AZ EMBER ROKONA
AZ ÓSÉMI SZEMÉLYNEVEKBEN

IRTA

MIKLÓS ISTVÁN

BUDAPEST

STEPHANEUM NYOMDA

1941

DOLGOZATOK

A BUDAPESTI KIRÁLYI MAGYAR PÁZMÁNY PÉTER TUDOMÁNY-
EGYETEM BIBLIAI KELETI NYELVI SZEMINÁRIUMÁBÓL

VEZETŐ TANÁR: DR. AISTLEITNER JÓZSEF E. NY. R. TANÁR

2.

AZ ISTENSÉG
MINT AZ EMBER ROKONA
AZ ÓSÉMI SZEMÉLYNEVEKBEN

IRTA

MIKLÓS ISTVÁN

BUDAPEST

STEPHANEUM NYOMDA

1941

Nihil obstat. *Dr. Michael Marczell*, censor dioecesanus. Nr. 3438/1941. Imprimatur.
Strigonii, die 20. Maii, 1941. *Dr. Joannes Drahos*, vicarius generalis.

A szerző kiadása.

Stephaneum nyomda Budapest, VIII., Szentkirályi-utca 28. Felelős: ifj. Kohl Ferenc.

TARTALOMJEGYZÉK.

Forrásmunkák	4
Egyéb gyakrabban felhasznált irodalom	5
Felhasznált folyóiratok	5
Előszó	6
<i>Bevezetés</i>	7
A rokonságot kifejező szók nyelvtani formája	9
I. §. Az <i>abum</i> (<i>ummum</i>) névelemmel összetett személynevek	15
1. A <i>Sin-abu</i> (<i>abi</i>) típusú személynevek	15
2. Az <i>atya</i> (<i>anya</i>) mint önálló teofór elem a személynevekben	19
3. Az <i>abum</i> (<i>ummum</i>) szó jelentése	25
4. Az <i>abum</i> (<i>ummum</i>) szó jelentésének háttere	28
5. Az ős kultusza és a totemizmus	30
6. Patriarchátus vagy matriarchátus	35
II. §. Az ember mint az istenség fia (<i>leánya</i>)	38
1. Az istenek nevei mellett szereplő <i>fiú</i> (<i>leány</i>) névelem	38
2. A <i>fiú</i> (<i>leány</i>) mint önálló teofór elem a személynevekben	41
3. A <i>fiú</i> (<i>leány</i>) taggal összetett személynevek vallási háttere	44
4. A király, mint az istenség fia	50
III. §. Az istenség, mint az ember testvére	53
1. A <i>Sin-ahu/i</i> típusú személynevek	53
2. <i>Ahum</i> , mint önálló teofór névelem	54
3. A személynevek <i>testvér</i> elemének vallási és szociális háttere	60
IV. §. <i>*Ammum</i> , <i>hálum</i> , <i>dádum</i>	65
1. <i>Sin-*ammu/i</i> típusú személynevek	65
2. עַם, הָל és דָּד mint önálló teofór névelemek	66
3. A személynevek <i>nagybátya</i> elemének szociális háttere és különféle magyarázatai	72
V. §. Egyéb rokonsági teofór névelemek	75
Függelék	80
VI. §. Két rokonsági elemmel összetett személynevek	80
<i>Befejezés</i>	83

FORRÁSMUNKÁK.

- AN = *J. J. Stamm*: Die akkadische Namengebung. Leipzig, 1939.
- APN = *Knut L. Tallqvist*: Assyrian personal names. Helsingfors, 1914.
- EM = *Erich Ebeling*: Die Eigennamen der mittellassyrischen Rechts- und Geschäftsurkunden. Leipzig, 1939
- IP = *Martin Noth*: Die israelitischen Personennamen im Rahmen der gemeinsemitischen Namengebung. Stuttgart, 1928.
- KG III. = *Wolf Wilhelm Gr. Baudissin*: Kyrios als Gottesname im Judentum und seine Stelle in der Religionsgeschichte. III. Gießen, 1929.
- NRVT = *Oluf Krückmann*: Neubabylonische Rechts- und Verwaltungstexte. Leipzig, 1933.
- NSS = *G. Ryckmans*: Les noms propres sud-sémitiques I—III. Louvain, 1934—35.
- PN = *Herm. Ranke*: Early Babylonian Personal Names from the published tablets of the so called Hammurabi dynasty. Philadelphia, 1905.
- PNC = *Ferris J. Stephens*: Personal names from cuneiform inscriptions of Cappadocia. New Haven, 1928.
- PNCass = *Albert F. Clay*: Personal names from cuneiform inscriptions of the cassite period. New Haven, 1912.
- UZP = *M. Schorr*: Urkunden des altbabylonischen Zivil- und Prozeßrechts. Leipzig, 1913.
- WGG = *Georg Breitschaft*: Die westsemitischen Götternamen und Gottesnamenäquivalenten in den Personennamen der ersten babylonischen Dynastie. München, 1918.

Egyéb gyakran felhasznált irodalom.

- Theo Bauer*: Die Ostkanaanäer. Leipzig, 1926.
- I. Benzinger*: Hebräische Archäologie.³ Leipzig, 1927.
- Gustav E. Closen S. J.*: Die Sünde der «Söhne Gottes». Gen. 6, 1—4. Rom, 1937.
- Samuel Ives Curtiss*: Ursemitische Religion im Volksleben des heutigen Orients. Leipzig, 1903.
- Paul Dhorme*: La religion Assyro-Babylonienne.³ Paris, 1910.
- D. Walther Eichrodt*: Theologie des Alten Testaments. Leipzig, I. 1933 ; II. 1935 ; III. 1939.

- D. Dr. Hugo Greßmann:* Altorientalische Texte zum Alten Testament. Berlin u. Leipzig, 1926.
- D. Dr. Hugo Greßmann:* Altorientalische Bilder zum Alten Testament. Berlin u. Leipzig, 1927.
- Zellig S. Harris:* A grammar of the phoenician language. New Haven, 1936.
- Joh. Hehn:* Die biblische und die babylonische Gottesidee. Leipzig, 1913.
- Dr. Paul Heinisch:* Theologie des Alten Testaments. Bonn, 1940.
- Johannes Hempel:* Gott und Mensch im Alten Testament.² Stuttgart, 1936.
- Dr. Fritz Hommel:* Der Gestirndienst der alten Araber und die altisraelitische Überlieferung. München, 1901.
- Morris Jastrow:* Die Religion Babyloniens und Assyriens. Gießen, 1905.
- Alfred Jeremias:* Das Alte Testament im Lichte des Alten Orients. Leipzig, 1906.
- Alfred Jeremias:* Handbuch der altorientalischen Geisteskultur.² Berlin u. Leipzig, 1929.
- Eduard König:* Geschichte der alttestamentlichen Religion.² Gütenloh, 1915.
- Marie Joseph Lagrange:* Études sur les religions sémitiques.² Paris, 1905.
- Mark Lidzbarski:* Nordsemitische Epigraphik I. Text. Weimar, 1898.
- Mark Lidzbarski:* Ephemeris für semitische Epigraphik. Gießen, II. 1908 ; III. 1915.
- Ditlef Nielsen:* Die altarabische Mondreligion und die mosaische Überlieferung. Straßburg, 1904.
- Ditlef Nielsen:* Der dreieinige Gott in religionshistorischer Beleuchtung. I. Kopenhagen, 1922.
- Ditlef Nielsen:* Handbuch der altarabischen Altertumskunde. I. Kopenhagen 1927.
- Claude F. A. Schaeffer:* Ugaritica. Paris, 1939.
- P. Wilhelm Schmidt S. V. D.:* Die Uroffenbarung als Anfang der Offenbarungen Gottes. Kempten u. München, 1913.
- Eb. Schrader:* Die Keilinschriften und das Alte Testament.³ Berlin, 1903.
- W. Robertson Smith—Stübe:* Die Religion der Semiten. Freiburg, 1899.
- Arthur Ungnad:* Babylonische Briefe aus der Zeit der Hammurapi Dynastie. Leipzig, 1914.

Felhasznált folyóiratok.

- AfO = Archiv für Orientforschung. (XII. 1937—39.)
- OLZ = Orientalistische Literaturzeitung.
- RB = Revue Biblique.
- RHR = Revue d'histoire des religions.
- Syr = Syria.
- Th. = Theologia.
- ZA = Zeitschrift für Assyriologie.
- ZDMG = Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft.

ELŐSZÓ.

A dolgozat doktori értekezésnek készült. Két szempont vezetett az ítéletek és a következtetések megalkotásában. Az egyik az, hogy a személynevek ősi korból származnak; a másik, hogy változatlan formában öröklődnek nemzedékről nemzedékre. Ha a dolgozat jelentőségét keressük, hiszem, hogy ad a személynevek tartalma által néhány szempontot annak bizonyítására, hogy az Atyaisten hite az emberi természet követelménye. Az ősi sémi hitnek Istene Atyaisten volt.

Itt mondok köszönetet vezető tanáromnak, Dr. Aistleitner József, e. ny. r. t. úrnak, dolgozatom témájáért, valamint azért a sok türelemért és biztos irányításért, amelyet a disszertáció készítése közben tapasztaltam. Köszönet mindazoknak, akik bírálatukkal, jótanácsaikkal segítségemre voltak.

Budapest, 1941 május 5.

Miklós István.

BEVEZETÉS.

A dolgozat személynevekről tárgyal és a személynevekből keresi egy ősi népcsaládnak ősi hitét. A sémi személynevek tipikus formája egy mondat, egy kijelentés és ez a mondat rendszerint vallási gondolatot fejez ki. Mivel azonban a sémi személynevek annyira bővelkednek különféle vallási nézetek kifejtésében, itt csak azokról a nevekről és azoknak a neveknek a háttéréről lesz szó, amelyek a sémiekek ősvallásának jellemzését szolgálják. A személynevek tanúsága szerint ennek a sémi ősvallásnak egyik főjellegzetessége, hogy az istenség mint az ember rokona jelenik meg. Az ősi vallást vizsgáljuk bennük, hiszen semmiféle más kultúrelem, vagy kultúremlék sem őrizte meg annyira a régi felfogásokat, mint éppen a személynevek. Ezek ugyanis elsősorban nem a név hordozójának, illetve adójának hitét fejezik (csak) ki, hanem «az elődöktől örökölt vallási nézeteket tükrözik vissza»,¹ még akkor is, ha a nevek eredeti tartalma a későbbi korok tudatában elhomályosodott. Az arabok pl. ugyanolyan tartalmú és formájú neveket viselnek ma is, mint amilyeneket viseltek az izlám kezdetén.²

Az istenség mint az ember rokona szerepel az óségi személynevekben. A dolgozat azt igyekszik bebizonyítani, hogy ez a vallásforma az óségi vallás egyik főjellegzetessége és kiinduló pontja. Minden sémi népnél vannak olyan nevek, amelyeknek egyik alkotó eleme egy rokonságot kifejező szó. Az óbabiloni, héber, arám, arab névformákon keresztül adataink vannak arra, hogy az istenség a legrégibb történeti kor óta a személynevekben az ember rokonaként jelenik meg.³ Ezért megokolt *Smith* véleménye, amikor azt állítja, hogy «a vallásnak a rokonságon alapuló formája . . . minden sémi népnél minden időben feltűnően kimagasló volt . . . és hogy a

¹ Nielsen DG 76; v. ö. Nielsen AM 7; Benzinger HA 111.

² Dhorme «Le dieu parent et le dieu maître dans la religion des

Hébreux» c. dolgozatában RHR 105 (1932) 230—32.

³ I. Nielsen DG 77.

sémieknél ez volt a vallás eredeti formája.»¹ *Dhorme* szavaival: «Joggal mondjuk, hogy az isten a rokonság különböző fokain a családtagok közé számított.»² Az ósémiek ősi szervezetének megfelelően az isten törzsisten volt: törzsatya, illetve az ember törzstársa, rokona. *H. Bauer* ezt a rokonsági viszonyt így jellemzi: A törzsisten nemcsak mint atya és nagybátya szerepel teofór értelemben, hanem az egész **משפחה** tagjain keresztül mint testvér, vő, após, férj, fiú és ezekkel a rokonsági szókkal összetett személynevek mind teofór értelműek.³ «Jelentős különbség tehát — mondja *Nielsen* a személynevek vizsgálata eredményeként — isten és ember között nincs. Az isten az emberi, illetve az ember az isteni családhoz tartozik.»⁴

A dolgozat ezeknek az állításoknak háttérét, illetve formáját vizsgálja és kimutatni igyekszik, hogy a sémiek vallása nem a felső személyektől való félelemből, hanem az istenség jóságából, emberközelségéből indul ki.

¹ Nielsen AA 236.

² RHR 105 (1932) 230—32.

³ OLZ 33 (1930) 596.: «Die israelitischen Personennamen im Rah-

men der gemeinsemitischen Namensgebung» c. bírálatában.

⁴ Nielsen DG 82.

A rokonságot kifejező szók nyelvtani formája.

A kérdés lényegéhez tartozik annak megállapítása, hogy a teofór neveken a rokonságot kifejező szók végén álló *-i* hangzó milyen szerepet tölt be. A történelem folyamán az *i* hangzó sok tudományos vitát váltott ki. Nem szabad azonban Madách-csal együtt¹ arra az álláspontra helyezkedni, hogy egy *i* miatt kár a szót is vesztegetni, mert hiszen ennek a hangzónak a háttere az óségi személynevek területén is lényegbevágó kérdésre ad felvilágosítást. Arról van szó, vajjon az *-i* végződés a birtokos névmás első személyének jelölésére szolgál-e és ezáltal az istenség és a név hordozója között egyéni kapcsolatot fejez-e ki (pl. **אבירכעל** = az *én atyám* Ba'al); vagy status constructus szerepben az isteni lényeket határozza-e meg közelebbről (pl. **אבירי** = az erős atyja = az atya erős, hatalmas); vagy pedig csak jelentéktelen kötőhangzó-e minden szociális és eszmei háttér nélkül.

Ha a kérdésre feleletet akarunk adni, vizsgálnunk kell, hogy az egyes sémi népek nyelvének nyelvtani szabályai az egyes történelmi korszakokban milyen értelemben fogták fel ezt a rokonsági nevekkal kapcsolatos *-i* végződést.

1. Egyedül az *akkád* nominális mondat formájában szerkesztett személynevek *-i*-jéről állítható kétséget kizáróan az *-i* birtokos névmás első személyének szerepe, ahol t. i. a rokonságot kifejező *-i*-re végződő szó a nominális mondat állítmánya. Ebben a szerepben az *-i*-vel végződő rokonsági szó közelebbi meghatározást ad az istenség és az egyed (a név viselője) egymáshoz való viszonyára vonatkozólag. Pl. a *Sin-abî* személynév kifejezi a név hordozójának egyéni kapcsolatát Sinhez: «Sin az *én atyám*.» Ebben az esetben tehát az *-i* végződés *-ia*, a birtokos névmás első személyének ragja, helyett áll és ennek a teljes ragnak a szerepét veszi át: *Sin-abi* =

¹ Ember trag. Konstant. szin.

Sin-abija.¹ Kérdés azonban, hogy ez a birtokos névmás első személyének ragja által kifejezett egyéni kapcsolat az istenség és az ember között lehet-e az óségi névképzés eredeti sajátja. Mivel valószínű, hogy az *abu/i* névelem eredete nem akkád földön keresendő, lehetséges az is, hogy az akkád névképzésben egy az eredetitől eltérő nyelvtani formával és értelmezéssel állunk szemben. Így tehát az *-i* végződés birtokrag szerepe bizonyos — vagy fonetikai törvényeken, vagy méginkább kulturális (sumér?) behatáson alapuló — fejlődés eredménye lenne. Maga az akkád névképzés tehát önmagában még nem mond ellent *Nielsen* kivételt nem ismerő általános szabályának: az (Arábiából származó) ósségi népek az istenség és a törzs egymáshoz való kapcsolata mellett nem ismerték az istenség és az egyén egymáshoz való viszonyát.²

2. A héber személynevek rokonságot kifejező elemének végén álló *ı* hangzó többféle szerepben állhat.³ Az *-i* végződés a héber nyelvben lehet: *a)* a birtokos névmás első személyének ragja; *b)* a status constr. végződése; *c)* *ı* compaginis; *d)* a rokonságot kifejező szó gyökhangzóihoz tartozó radikális (לִיָּהּ) igék mintájára) és így a status absolutus jele.

a) A héber *-i* végződést a birtokos névmás első személyének ragjaként gondolta *Ed. König*. Lehetetlen ugyanis szerinte, hogy az *-i* ősi genitivus ragja legyen a személynevekben, mivel az אֲבִירָא* típusú tulajdonnevek annyira gyakoriak, hogy az *-i* végződésnek könnyen érthető magyarázatot kell adni, amely magyarázat a zsidóság minden történeti korszakában megállja a helyét. Ennek a követelménynek eleget tesz — mondja König — az a nézet, amely az *-i* végződést a birtokos névmás első személyének ragjaként gondolja. Hogy azonban ezt a nézetet nem lehet minden személynévre alkalmazni, az עֲבִירָא név fordításában (=Isten szolgálja) König is elismeri.⁴

Az *-i* végződést a birtokos névmás első személyének ragjaként hitte *Olshausen* és *Bauer—Leander* is.⁵ Elfogadhatjuk az *-i* végződésnek ezt a névmási szerepét, de minden valószínűség arra mutat — tekintve az óhébereknél erősen megnyilvánuló törzsi és ennek

¹ v. ö. IP 60; AN 53—54; KG III. 347; l. *Dhorme* említett dolgozatában a személynevek összeállítását: RHR. 105 (1932) 230.

² Nielsen DG 154; v. ö. KG III. 347.

³ v. ö. KG III. 348.

⁴ Eduard König: Hebräisches und aramäisches Wörterbuch. Leipzig, 1910, 2. o.

⁵ Olshausen: Hebr. Sprache, 615 sk; Bauer—Leander: Grammatik 524. g.; KG III. 352³.

következtében közösségi szervezetet és világnézetet —, hogy az ilyen névmási szerepű *-i* csak a későbbi héber nevek jellegzetessége lehet. A birtokos névmás első személyét jelölő *-i* rag ugyanis szükségképpen egyéni viszonyt fejez ki az Isten és az ember között, amely viszony az ősi törzsi szervezettség figyelembe vétele mellett nem látszik eredeti héber sajátjának.¹ *Noth* erősen kiemeli, hogy a nomád viszonyok között nem beszélhetünk személyi védőszellemről a zsidó kultúrterületen belül.²

b) Az *-i* végződést st. constr. viszony jelének fogta fel *Gesenius* a *Thesaurusban*, *Nöldeke*, *Ewald*, stb.³ Szerintük az *אֲבִי* névelem eredetileg st. constr., de a későbbi fejlődés vonalán az *אֲבִי* forma önállósult és mint ilyen szerepelhetett a későbbi nevekben első névelemként. *Fürst* általában st. constr. viszonyra gondol, de a nehézségek elkerülése végett szerinte *אֲבִי* az istenség tulajdonneveként is szerepel, amikor is a személynevekben az *אֲבִי* az *אֲבִי* formával váltakozik.⁴ *Baudissin* hivatkozva néhány tulajdonnévre, lehetetlennek tartja, hogy az *-i* végződés minden esetben a st. constr. formára utalna.⁵ *Stade* az *אֲבִי* névelemnek csak a formáját látja st. constr. formának, de az *-i* végződés az *אֲבִי*, *אֲחִי*, *חֵם* névelemekkel összetett személynevekben csak az eufóniát szolgálja. Ez az *-i* ugyanis megakadályozza az első és a második névelem között a mássalhangzók egybetorlódását.⁶ *Noth* a st. constr. viszonyt a héber nevek területéről teljesen kiküszöböli már csak azért is, mert ebben az esetben el kellene ejtenie azt a nézetét, hogy az istenség és az ember közötti rokonság reális alapokon nyugszik.⁷

c) Valószínű, hogy a st. constr. viszony jelzésére szolgál az ú. n. *י* compaginis is.⁸ *Gesenius—Kautzsch* viszont ezt a *י* -ot régi genitívus végződésnek tartja, de a *י* compaginis a rokonságot kifejező nevekben tisztán a st. constr. viszonyt fejezné ki.⁹ *Lagrange* is pl. az *עֲבֵרִיָּאֵל* névben a *י* -ot *י* compaginisnek tartja.¹⁰ A *י* comp. *Noth* szerint régi esetvégződés maradványa.¹¹

¹ KG III. 355; v. ö. *Lagrange* ERS 110; IP 68.

² IP 731.

³ *Nöldeke*: *Encycl. Bibl. Names* art.-ban: 3288, 44. §; *Ewald*: *Lehrbuch der hebr. Sprache*. 272 § b); I. KG III. 312; 352³.

⁴ *Julius Fürst*: *Hebräisches und Chaldäisches Handwörterbuch*³. Leipzig, 1876, 4. o.

⁵ KG III. 313; 353.

⁶ *Stade*: *Hebräische Grammatik* 203; v. ö. KG III. 353³.

⁷ IP 67 és 5. jegyz.

⁸ V. ö. *Aistleitner*: *Héber nyelvtan*. Bp. 1932. 75. o. (228).

⁹ *Gesenius—Kautzsch*: *Hebräische Grammatik*. Leipzig, 1909, 90. § 3.

¹⁰ ERS 111¹.

¹¹ IP 33.

d) *Baudissin* az אבִי névelemet st. abs.-nak veszi. Nem új nézet ez, mert hiszen már *Gesenius* is a *Handwörterbuch*-ban pl. az אבִיהָ névnek ezt a fordítást adta: «akinek az atyja Jahve», vagyis az אבִי-t st. abs.-ként kezelte.¹ Az -i hangzót e szerint a felfogás szerint jelentés nélküli végződésnek kellene vennünk, aminek lehetőségére utal az a körülmény, hogy néhány személynévben a rokonságot kifejező szó végén álló -i hangzó -u hangzóval váltakozik, amennyiben t. i. ez a rokonságot kifejező szó a személynév első tagja. Így pl. a המיאל mellett a המואל, a המיטל mellett a המוטל névformát is megtaláljuk.²

Helytelen dolog lenne minden kornak minden nevére nézve kizárólagos felfogást vallani és a nevek fordításában mindenütt ezt a felfogást követni. Vallástörténeti és nyelvtani háttér adja meg az egyes héber nevek magyarázatát.

3. Sokkal egyszerűbb az -i magyarázata az arám tulajdonnevekben, mivel itt a st. constr. állandó formája אב, vagyis י nélküli.³ Ezért tehát a י -dal végződő rokonsági nevek minden esetben birtokviszonyt fejeznek ki: אבִיטב = az én atyám jó.⁴ Ilyenfajta arám névképzések azonban csak kivételképpen akadnak. A legtöbb אבִי elemmel összetett arám név kölcsönnév (akkád) s ezért szükségképpen egyéni viszonyt fejez ki az istenség és az ember, a név hordozója, között.⁵

4. Mint az arám, úgy a fönik nevek is ritkán illesztenek a rokonságot kifejező szókhoz a személynévben birtokos névmásragot. Ha azonban אבִי (אחי) elem fordul elő a személynévben, ez mindig birtokviszonyt fejez ki. Tehát אבִיבֶל jelentése: «az én atyám Ba'al»,⁶ ugyanígy אחִירם = az én testvérem magasztos. A fönik nevek átírásában többször előfordul a szövégi -i; pl. Hannibal. Ez az -i azonban nem birtokviszonyt fejez ki, amit bizonyít a Hannibal névnek Annobal formájú átírása is.⁷ Valószínű tehát *Harris* nézete, aki az אב formájú st. constr.-t *abi*-val írja át.⁸ Szerinte a birtokos névmás első személyét mindig י -dal írják,⁹ de a zengirli-i feliratokban az אב szó jelentése «atyám» is lehet.¹⁰

¹ KG III. 312.

² KG III. 352.

³ J. Levy: *Chaldäisches Wörterbuch über die Targumim*. Leipzig, 1881. אב alatt.

⁴ KG III. 315; 348; Lidz. NE 205.

⁵ KG III. 351.

⁶ KG III. 348; 351.

⁷ Lidz. NE 277; KG III. 354.

⁸ GPL 57.

⁹ U. o. 17.

¹⁰ U. o. 48.

Kevésbé látszik ez az utóbbi vélemény valószínűnek a személynevek területén. אבִי forma esetében tehát felesleges az אבִיבֶּעַל-nak stb. constr. viszony elgondolásában történő kényszer-magyarázata: «Ba'al atyja» mint ezt eleinte Nöldeke tette.¹ A szóbanforgó névnek jelentése: «Az én atyám Ba'al.»

5. A *délarab* szövegekben a א hangzó sohasem fordul elő a személynevek rokonságot jelző elemével kapcsolatban. Ebből a tényből azonban nem vonhatunk le messzemenő következményeket a fonetika területén, mivel a *délarab* orthographia nem ismeri a scriptio plena-t. Tekintettel azonban arra, hogy a *délarab* társadalmi élet végig megőrizte törzsi és közösségi jellegét, valószínű, hogy a személynevek is a közösség, a törzs, gondolatát fejezik ki. Ebben az esetben alaptalan lenne Hommel módszere,² aki a személynevek אב elemét végig *abi* formában írja át, bár Nielsen szerint ez az átírási forma sem valószínűtlen. Nielsen pl. az אבִיבֶּעַל nevet *ab(i) jatuf* formában írja át és így fordítja: «Az (én) atyá(m) segített.»³ *Breitschaft* — mint Hommel tanítványa — az átírásban a zárójelet végig mellőzi.⁴ *Ryckmans* az אב elemmel összetett személyneveket mindenütt 'ab-nak írja át.⁵ Az arab törzsrendszer, — amelyet Nielsen is annyira kihangsúlyoz — inkább a *Baudissin*⁶ és *Ryckmans* által ajánlott végződés nélküli átírási formát kívánja. Nielsen a vokálisokat jelző északarab szövegekre utalva tartja lehetőnek az אב névelemnek mindkét formájú átírását: *ab(i)*.⁷ Az északarab nabateusoknál előfordul ugyan a konsonantikus אבִיבֶּעַל névforma is, amelynek jelentése: «az én atyám jó,» de ebből nem következik okvetlenül *Ed. König* nézetének a helyessége, aki azt állítja, hogy a birtokos névmás első személyének -i ragja sokszor fordul elő a *délarab* defectiva scriptio formájában ránkmaradt nevekben is.⁸ A *délarab* törzsközösségi szervezetet tekintve, valószínűbbnek látszik az אב szónak 'ab formájú átírása.

6. Az -i végződés a *palmirai* személynevek rokonságot kifejező elemével kapcsolatban a birtokos névmás első személyének

¹ KG III. 313; 352. Nöldeke ZDMG 42 (1888) 480. o. — Az Encykl. Bibl. 44. §-ban e nézetét visszavonta a *Names* art. alatt. V. ö. KG III. 312¹.

² KG III. 349¹; Hommel: Aufsätze und Abhandlungen. München, 1892—1901. L. a nevek átírását.

³ Nielsen AM 13.

⁴ WGG 54; 59.

⁵ NSS 253—55.

⁶ KG III. 356.

⁷ Nielsen AM 9².

⁸ König: Hebräisches und aramäisches Wörterbuch. Leipzig, 1910. 2. o.

a ragja. A palmiraiak ugyanis csak a késői korban tűnnek fel, abban a korban t. i., amikor az isten-ember viszony a többi sémieknél is (kivéve talán a délarabokat) az individuális vonalra tolódott át. Így hát nem csoda, ha a palmiraiak az istenséget «az én istenem»-nek nevezik. *Rosenthal* szerint a birtokos névmásnak ezt az *-i* ragját még ott is feltételezni kell, ahol az nincs kiírva.¹

A személynevek írásmódja, nyelvtani felépítése tehát magábanvéve még nem nyújt elegendő alapot annak megállapítására, hogy a régiek minőnek gondolták az istenség és az ember között lévő viszonyt, ezért ki kell derítenünk a személynevek történeti, kulturális és valláseszmei hátterét.

¹ Franz Rosenthal: Die Sprache der palmyrenischen Inschriften. Leipzig, 1936, 44. o.

I §. Az abum (ummum) névelemmel összetett személynevek.

1. A ^dSin-abu (-abi) típusú személynevek.

A történeti időben ismeretes óségi személynevek kezdettől fogva atyának ismerik a férfi és anyának a női istenséget.¹

Az óbabilóniaknál :

Anum-a-bi = Anum az én atyám.²

^d*Šamaš-a-bi-šu* = Šamaš az ő atyja.³

A Hammurabi dinasztia korában :

^d*Marduk-abi* = Marduk az én atyám.⁴

A-bi-ilu = atyám az isten.⁵

A későbbi asszír nevekben is :

Šamaš-abūa : = Šamaš az én atyám.⁶

Abi-ilīa = az atyám az istenem.⁷

A középasszír személynevek *atya* típusa :

Ašur-abi/u = Ašur az (én) atyá(m).⁸

Šamaš-kīma-abia = Šamaš olyan, mint az atyám.⁹

A kaššu korban :

Nergal-a-bi = Nergal az én atyám.¹⁰

Sin-a-bu-ša = Sin az ő atyja.¹¹ (női név.)

Az újbabilóni személynevekben :

Abi-^dA. A. = A. A. (isten) az én atyám.¹²

¹ Az alábbi táblázatos összeállítás csak néptípusokat akar bemutatni, tehát ez semmi esetre sem kimerítő személynév felsorolás, már csak azért sem, mert például a babilóniaknál talán nincs olyan isten, akit a személynevek az *atya* jelzővel ne illetnének.

² UZP 463.

³ UZP 493.

⁴ WGG 44 ; PN 121.

⁵ PN 59.

⁶ APN 209.

⁷ APN 5.

⁸ EM 21.

⁹ EM 83.

¹⁰ PNCass 112.

¹¹ PNCass 123.

¹² NRVT 20.

A héber névképzésben :

אבירא = Jahve az atya.¹

אביראל = az (én) atyá(m) az Isten.²

Fönik és pún névformákban :

אבבעל = Ba'al az atya.

אבירבעל = Ba'al az én atyám.³

Az északi és déli araboknál :

lihjáni név אלהאב ('Ilah'ab) = az isten az atya.⁴

tamaudi אבסלם ('Absalám) = סלם az atya.⁵

szafateus אבאל = az atya az isten.⁶

szabeus אבד ('Ab Wadd) = Wadd az atya.⁷

katabán אבסעד ('Absa'ad) = סעד az atya.⁸

Hasonlíthatatlanul kisebb arányban, de ugyanilyen felépítésű személynév-szerkesztést találunk a női istenségek neveivel kapcsolatban :

Hammurabi korában :

Ummi ^dNIN. GAL = NIN. GAL az én anyám.

Ummi ^dIštara = Ištar az én anyám.⁹

Šar-pa-ni-tum-um-mi = Šarpanitum az én anyám.¹⁰

Asszír általános személynévformák :

^dNIN. GAL-um-me = NIN. GAL az én anyám.¹¹

^fIštar-ummi-šarrāni = Ištar a mi királyunk anyja.¹²

Ištar-um-mi = Ištar az én anyám.¹³

Ištar-ummi-ja = Ištar az én anyám.

Ištar-umma-ša = Ištar az ő anyja.¹⁴

Šamaš-ummi-ja = Šamaš az én anyám.¹⁵

Középasszír :

Ištar-ummi = Ištar az én anyám.¹⁶

¹ Lagrange ERS 110.

² IP 70.

³ Harris GPL 73 ; Lidz. NE 205.

⁴ NSS 218.

⁵ Lidz. Eph. 425 ; Ryckmansnál lihjáni névként szerepel (NSS 254).

⁶ KG III. 321.

⁷ Lidz. Eph. 432 ; v. ö. NSS 11.

⁸ NSS 254.

⁹ WGG 51.

¹⁰ PN 195.

¹¹ APN 173 ; Tallqvist ezt a nevet nem fordítja le ; v. ö. UZP 486.

¹² APN 107.

¹³ UZP 478.

¹⁴ Nielsen DG 137.

¹⁵ Nielsen DG 80. Nielsen ezt a nevet rendkívül sokra értékeli, mert a Nap-anyaistennő típusát látja benne bizonyítva (l. DG 325).

¹⁶ EM 51.

Fönik :

אמאשמן = Ešmun az anya.

אמשתרה = 'Astarte az anya.¹

Palmirai :

אתא = 'Athe az én anyám (?)²

Itt említhetjük meg az אמיה héber nevet, amelyet Lidzbarski feltételelesen «Jahve az anya» formában fordít le ; valószínűbb azonban, hogy itt az אמתיה név rövidített formájával állunk szemben.³

Az isteni atyaságot (anyaságot) a sémieket más és másképpen fogták fel. A babilóniaknál az istenség az egyeseknek védőistene. Valószínűleg itt az *atya* névelem egy bizonyos fokú fejlődésével állunk szemben, amikor a közösség helyett az egyesek nevezik az istent atyjuknak. Megerősíti ezt a nézetet, hogy az *abu*-tiszelet babilóni eredetére nincs bizonyítékunk.⁴ A babilóniak nem fizikai értelemben gondolják az isten atyai mivoltát ; itt ez a cím csak a bizalom kifejezése.⁵ Ennek oka, hogy a kultúra eltörölte az eredeti törzs-rendszert és vele a közösség kultuszát.⁶

A héber személynevekben az Isten-atya határozomány átvitt értelemben használatos. Alapja az a szerető gondoskodás, amelyet Isten a kiválasztott néppel szemben tanusít. Iz. 63, 16 ezt az atyaságot így fejezi ki : «Hiszen te vagy a mi atyánk ! Mert Ábrahám nem tud mirőlünk és Izrael nem ismer minket. Te, Uram, vagy a mi atyánk.»⁷ Hogy a pátriárkai kinyilatkoztatások előtt atyának gondolták-e az istenséget, a személynevekből nem világlik ki. *Nielsen* feltételezi isten-hármas formájában és Jahve ezzel az isten-hármassal szemben kapná az *atya* nevet.⁸ *Baudissin* is úgy hiszi, hogy az istennek *atya* szerepét eredetileg természetes atyaságnak gondolták⁹ annak ellenére, hogy kihangsúlyozza, hogy Izrael kánaáni letelepülése előtti időből nincs bizonyítékunk az istenségnek *atya*-jellegű felfogására. *Abram* névről nem lehet tudni, hogy héber kultúrterületről származik-e.¹⁰ Az Isten a teremtés gondolatából kifolyólag atya¹¹ és ezt a teremtést a zsidók a sémieket konkrét

¹ Harris GPL 78 és Nielsen DG 137.

² Lidz. Eph. 421.

³ Lidz. Eph. 407.

⁴ KG III. 319.

⁵ AN 54.

⁶ KG III. 349.

⁷ Hempel : Gott und Mensch, 172.

⁸ Nielsen DG 110. Ez az isten-

hármas — Nielsen szerint — Jahve (Jehu)-Ba'al-'Astart. Az elephantinei isten-hármas pedig Jahu-'šm-bet'el-'Anat-bet'el formában jelentkezik [ZDMG 92 (1938) 510].

⁹ KG III. 324.

¹⁰ KG III. 316.

¹¹ Smith RS 28.

kifejezésmódjával nemzésnek mondják. Így lesz Izrael Jahvenek «elszülött fia».¹ Ez a közösségi felfogás jelentkezik minden valószínűség szerint a tulajdonnevekben is: Isten a nemzeti lét teremtetője.² **יֵהוָה** értelme tehát ez: Isten Izraelnek az atyja a teremtés és gondviselés által. Isten atyasága csak a nemzettel szemben nyilvánul meg. Ezt bizonyítja az is, hogy Izrael a **בְּנֵי יִשְׂרָאֵל**, míg az egyed: **אִישׁ מִבְּנֵי יִשְׂרָאֵל**.³ A közösségi vallásnézetet igazolja az **אֲבִי** nyelvtani formája is, ahol a **י** nem birtokos névmás jellegű: **אֲבִירָם** = **אֲבִירָם** = az atya (nem atyám) fenséges.

A fönikeknél — *Baudissin* szerint — a városállamok istene lesz atya a személynevekben, tehát itt is a közösségi gondolat nyilvánul meg.⁴ Isten mint az egyedek atyja csak kivételképen fordul elő (**אֲבִירָעֵל**).

Az északarab nevekben nagyon ritkán használatos az **אב** névképző elem és akkor is talán arám behatásra.⁵ Annál használatosabb ez az elem a délaraboknál. Valószínűleg innen ered az isten- atyaság gondolata, mint ezt *Baudissin* az **אב** különösen gyakran használt délarab névelemből következteti.⁶ Wadd állandó jelzője az *atya* és mint **דִּי־אב** lett a mineusok nemzeti istene.⁷ Itt nyilvánul meg a legerősebben a közösségi, törzsi gondolat: az istenséget szorosan a törzsszel hozzák kapcsolatba: ő a törzs ősatyja.⁸ Wadd (**דר**) szót sokszor a «szeretet», «barátság» szóval fordítják: az isten a leszármazás és gondviselés révén atya.⁹

Az istenatya mellett az istenanya elenyészően ritkán szerepel a személynevekben. Ennek oka talán az lehet, hogy az istenanya nemzetközi jellegű. A babiloni Ištar «a szülónők anyja» (*ummu alidâte*),¹⁰ sőt ő a mindentszülő istennő.¹¹ Nincs tehát szó közösségi, népi, városi, vagy törzsi vonatkozásról. Ištar általában az isteneknek és az embereknek anyja. Ennek következtében a birtokragos *ummu* neveket másodlagos képzésnek kell venni.¹²

A héber kétesértelmű **אֲמִירָה** személynévből nem következik, hogy az óhéber vallás ismert anyaistennőt, különösen nem Jahve néven. *Nielsen* feltételez egy ősi istenhármaszt, de e szerint sem

¹ Mózes II. 4, 22; v. ö. Heinisch ThAT 68.

² Eichrodt ThAT I. 118.

³ Nielsen DG 172; KG III. 360.

⁴ KG III. 350.

⁵ KG III. 321.

⁶ u. o. 319—20.

⁷ Nielsen AM 37.

⁸ Nielsen DG 126; Smith RS 43.

⁹ KG III. 343.

¹⁰ Nielsen DG 342.

¹¹ KG III. 363.

¹² u. o.; v. ö. Nielsen ZDMG 92 (1938) 524.

Jahve az anya.¹ Legfeljebb tehát átvitt értelemről lehet szó : Jahve szeretete nagyobb, mint az anya szeretete : «Ő anyádnál is jobban megkönyörül rajtad.»²

A főnikek anyaistennője 'Astart. A gyakorlatban itt erősebben megnyilvánul az anyaistennő tisztelete, mint más sémi népeknél,³ de ez a tisztelet nem hatolt be a személynevekbe.⁴ A személynevek konzervativizmusát tekintve innen az következik, hogy az anyatisztelet a főnikeknél sem ősi eredetű.⁵ A főnik **אמַתְּ** és még inkább **אִמַּתְּ** személynevek **אִם** elemét **אִמַּתְּ** (szolgáló) rövidítésnek veszik.⁶ Harris ezeket a neveket **אִם** eleműeknek veszi⁷ és valóban helyesnek látszik ez a miatt is, mivel az anya az északi és nyugati sémieknél másodlagosan bár, de valóban kultuszszemély.

Az istenanya idő- és kultuszbeli másodlagos helyzetét bizonyítja, hogy az ősi tradícióhoz leghívebben ragaszkodó délarab személynevek nem ismernek anyaistennőt. Ha ehhez hozzávesszük, hogy a személynevek ősi örökséget alkotnak, arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a sémieks ősvallása anyaistennőt nem ismert.

2. Az atya (anya) mint önálló teofór elem a személynevekben.

A következő személynév táblázat csak azokat az *atya (anya)* elemmel összetett személyneveket veszi tekintetbe, amelyekben istennév nem szerepel. Ezek mellől a tulajdonnevek mellől hiányzik egy istennév, amelyet az *atya (anya)* szó helyettesít. Az *atya* elem a személynevekben nem mindig teofór értelmű. Vonatkozhatik az ember-atyára is. Bizonyíthatatlan feltevés lenne a rokonsági neveket mindig teofór elemnek venni a személynevek területén, mint ezt *Th. Bauer* tette,⁸ *Nielsennel* együtt.⁹ Az *atya* szó természetes értelme tűnik ki a személynevekből: *A-ba(-am)-ul/la-i-di* = «nem ismertem az atyámat» (óbabiloni név),¹⁰ *A-bi-li-bu-ra-am* = «bár erős lenne az atyám» (Hammurabi idejéből).¹¹ Hogy az *atya* nem mindig teofór értelmű, legjobban bizonyítják a *Šamaš-aba-ušur* = Šamaš, védj az atyát!¹² típusú személynevek. Ugyanígy az *anya* szó is használatos közönséges értelemben. Az *Imma-teamar* =

¹ ZDMG 92 (1938) 510; v. ö. DG 112—113.

² Jéz. Sir. 4, 11.

³ Nielsen DG 358.

⁴ Nielsen DG 372

⁵ KG III. 365

⁶ u. o. 366; v. ö. IP 71¹.

⁷ Harris GPL 78.

⁸ Th. Bauer OK 66; v. ö. IP 18¹.

⁹ Nielsen DG 94.

¹⁰ APN 6.

¹¹ PN 181; WGG 47.

¹² APN 209.

«anyának fogszt hivatni»¹ személynév hátttere a család első gyerme-
kének megszületése lehet.

Az *atya* (*anya*) elemmel összetett személynévek teofór volta
onnan ismerhető fel, hogy mellette isteni jelzők, tulajdonítások
állnak másik elem gyanánt. A bizonyítás a tertium comparationis
elv alapján történik. A következő személynévek mind előfordul-
nak olyan formában is, ahol az *abu/i* (*ummi*) elem helyett istennév
áll. Mindezek a névformák bizonyosságot tesznek a személynév
állítására mellett: *Ili (-i)-ma-a-bi* = valóban az istenem az atyám,²
אבירמאל = az atya valóban Isten.³

1. Az atya mindenekfeletti:

Mannu-ki/ka-abi = ki olyan, mint az én atyám?⁴

La-ši-el-ka-a-bi-im = nincs olyan isten, mint az atya(isten).⁵

2. Az atya bölcs (mindentudó):

Mineus:

אבירדע ('Abyada') = az atya ismer (tud).⁶

Katabán:

ידעאב (Yada''ab) = tud az atya.⁷

אבכעאד = az atya bölcs.⁸

Akkád:

Abu-idi = az atya tud.⁹

Középasszír:

Tāb-milki-abi = jó az atya tanácsa.¹⁰

3. Az atya a szeretet. Kifejezetten tanuskodik mellette a szabeu-
sok nemzeti istenének a neve: *דאב* = A szeretet (Wadd) az
atya.¹¹ Az ember viszonzszeretete nyilvánul meg a minden
korban található: *A-bu(-um)-ua-kar* = az atya drága¹²
típusú tulajdonnevekben.

4. Az alkotó (teremtő) atya:

Akkád:

A-bu-um-ba-ni = az atya a teremtő.¹³

¹ EM 48.

² PN 101.

³ Krón. 1, 22.

⁴ APN. 124.

⁵ Th. Bauer OK 57.

⁶ NSS 253; Lidz. Eph. 432. (981/3.);
Nielsen DG. 88; IP 77.

⁷ NSS 263.

⁸ KG III. 320.

⁹ IP 69.

¹⁰ EM 91.

¹¹ NSS 11; v. ö. Nielsen AM 37;
KG III. 343.

¹² UZP 460 (óbabiloni); PN 61;
WGG 47 (Hammurabi korában Ranke
24 esetben találja ezt a nevet); APN
4; EM 92 (középasszír).

¹³ UZP 460.

Hammurabi korából :

A-bi-id-din-nam = az atya adott.¹

A-bu (-um)-ba-ni = az atya az alkotó.²

Asszir :

Idin-abim = az atyám adott.³

Idin-abu = az atya adott.⁴

Abi-iddinam = az atyám adott.⁵

A kaššu korból :

A-bi-iddina = az atyám adott.⁶

I-din-a-bu = az atya adott.⁷

5. A gondviselő atya :

Szabeus :

אב־מֶר ('Abdamar) = az atya védelmezett.⁸

Hadramauti :

(יֶרֶשׁ) = אב־יֶרֶשׁ ('Abyasa') = az atya oltalmazott.⁹

אב־שֹׁר = az atya a bástya.

אב־שֹׁמֵר = az atya megőrzött.¹⁰

Hammurabi kor :

Abi-ešuh = אב־יֶשֶׁח = az atya segített.¹¹

A-bi-du-ri = az atyám a bástyám.¹²

A-ba-ḥa-zi-ir (= אב־יֶעֶזֶר ?) = az atya a segítség.¹³

Akkád :

A-bi-iš-ta-mar = az atya őriz.¹⁴

Zi-im-ri-a-bu = oltalmam az atya.¹⁵

Abi-dūri = az atyám a bástyám.¹⁶

Abi-lā-maš-ši = az atyám a védőistenem.¹⁷

Abi-ēpir = az atyám gondoskodik.¹⁸

Abi-nāṣir = az atyám az oltalmazó.¹⁹

Középasszír :

Abu-ušur = atya, védj !²⁰

¹ WGG 46.

² PN 60 ; WGG 47.

³ APN 94.

⁴ IP 69.

⁵ AN 54.

⁶ PNCass. 47.

⁷ PNCass. 83.

⁸ NSS 253 ; Nielsen AM 13.

⁹ u. o.

¹⁰ KG III. 320.

¹¹ PN 27, 58 ; Ungnad BBH 405 ; WGG 46 ; Ugaritica 213.

¹² WGG 46.

¹³ Ungnad BBH 405.

¹⁴ UZP 459.

¹⁵ Th. Bauer OK 58.

¹⁶ APN 4 ; IP 69.

¹⁷ APN 5.

¹⁸ AN 54 ; IP 69.

¹⁹ AN 54.

²⁰ EM 6.

Héber :

אביעזר = az atya a segítség.¹

Palmirai :

אבי (אביעזר) = az atyám a segítség.²

6. Az atya mindenható :

A délarab mineusok képletesen fejezik ki a «vezér» szóval :

אבאמר = az atya vezér (ill. parancsolt).³

Akkád :

Abi-li/e'e/i = az atya hatalmas.⁴

Fönik :

במלך* = *A-bi-mil-ki* = az atya a király.⁵

Héber :

אבירמלך = az atya a király.⁶

7. Az atya jó és fenséges :

Katabán és szabeus :

אבעלי ('Ab'alay) = az atya fenséges.⁷

Szabeus :

אבנעם ('Abna'am) = az atya szeretetreméltó.⁸

Hammurabi korából :

A-bi-ra-mu = az atyám magasztos.⁹

A-bu-(um)-tábum = az atya jó.¹⁰

Akkád :

Abi-tábu (= אביטב) = az atyám jó.¹¹

A-ba-ra-ma (אברם) = az atya magasztos.¹²

A kaššu korból :

Ab-bu-ta-bu = az atya jó.¹³

Újbabilóni korból :

Abi-táb = az atyám jó.¹⁴

Arám :

אבטב = az atya jó.¹⁵

¹ Józs. 17, 2.

² NE 205.

³ NSS 253 ; Nielsen DG 88.

⁴ APN 5 ; AN 56 ; IP 69.

⁵ Harris GPL 73 ; Ugaritica 213 ; IP 70.

⁶ Móz. I. 11, 31.

⁷ NSS 254 ; v. ö. : Mordtmann-Mittwoch : Sabäische Inschriften. Hamburg, 1931, 252 (153).

⁸ u. o.

⁹ WGG 47 ; Ungnad BBH 405.

¹⁰ PN 60.

¹¹ APN 6 ; IP 69.

¹² UZP 459.

¹³ PNCass. 46.

¹⁴ NRV T 20.

¹⁵ Lidz. Eph. 308.

Héber :

אב(י)רם = az atya fenséges.¹

אבהד = az atya a fenség.²

8. A kegyes istenatya :

Katabán :

אבשפק ('Abšafak) = az atya kegyes.³

Lihjáni :

אבשקר ('Abšakar) = az atya hálás.⁴

Mineus és szabeus :

אבקר ('Abkarib) = az atya megáldott.⁵

Szabeus :

אבסמ ('Absama') = az atya meghallgatott.⁶

A kaššu korból :

A-bi-en-ši: = gyöngék atyja.⁷

Héber :

אבירב = az atya a nagylelkűség.⁸

9. Az igazságos atya képe leginkább bírói tisztében nyilvánul meg.

Tamaudi (?) :

אבסדק ('Absadik) = az atya az igazság.⁹

Akkád :

A-bi-da-a-nu = az én atyám bíró.¹⁰

Héber :

אביר = az atya a bíró.¹¹

Az *atya* istenségét mutatják az *Abi-nūri* = «Az én atyám az én fényem» típusú személynevek is. Ezek háttere az asztrális vallási elgondolásban keresendő. A Hold-Nap-Venus hármasságban délen a Hold, északon a Nap a főisten-típus, de az atya szerepe mindig a Holdnak jut. Ezért nevezi «fénylő»-nek az Ur-i Sin-mítosz Nannar atyát.¹² De: «a babilóniak és később utánuk más népek sohasem tartották a személytelen égitestet, vagy az asztrális erőt istennek, hanem az istenük etikai isten volt, kinek külső kinyilatkoztatása a csillagok által történt».¹³ A sötétség szellemeitől rettegő

¹ IP 70,77 ; Gen. 11, 26.

² Krón. I. 8, 3 ; v. ö. Syr. XVI. 935, 258, mely szerint אביר = Hadad.

³ NSS 254.

⁴ u. o.

⁵ u. o. ; Mordtmann—Mittwoch i. m. 252 ; IP 77.

⁶ NSS 254.

⁷ PNCass. 47.

⁸ Kir. I. 7, 1.

⁹ NSS 254.

¹⁰ APN 4.

¹¹ Móz. IV. 1, 11.

¹² TUB I. 241.

¹³ Nielsen AM 17.

sémiek számára a fénylő égitest az istent szimbolizálja.¹ Mivel az éjtszaka sötétjét a Hold oszlatja el, így lett a Hold-isten a legjóságosabb isten és következésképp atya. A Hold istenségben, mivel fény szerepe miatt kapja istenség-mivoltát, mindig az újhódat kell gondolnunk.² *Abi-nûri* névben tehát a «*nûr*» elem az istent jelenti, úgyhogy ez a név *Benzinger* szerint kettősen teofór.³ Az általános Hold-anya tisztelete némelyek szerint metaforikusan még a héber vallásba is belopózott, amit sejtetni enged a Dán. 7, 13 ósereg (anya) látomása, valamint a *Nerija* név = Jahve a fény.⁴

A Hold-fény — mint anya — tiszteletére utalnak a személynevek.

Hammurabi korából :

A-bi-a-ra-ah = atyám a Hold.⁵

Nu-ur-a-bi = a Fény az atyám.⁶

Akkád :

Abi-nûri = az atyám a Fény(-isten)-em.⁷

Újbabiloni :

Abi-nurri = atyám a Fény.⁸

A természetvallással függ össze az akkád : *Ha-bil-a-bu-ša* = az ő atyja halott,⁹ valamint az *Abi-kâmu*, illetve אבם fönik név is = «az atya feltámadt» és utal az elhaló és újból megelevenedő természetre — amennyiben nem pótló- és következőleg közönséges *abu* névelemmel állunk szemben. Ebben az esetben a név háttere : az elhalt atya helyét a családban az újszülött gyermek foglalja el és benne mintegy feltámad az atya.

Hasonlíthatatlanul kevesebb azoknak a személyneveknek a száma, amelyek az anyát látják el istent illető jelzőkkel. Ezek a nevek a következő csoportokba tartoznak :

Az anya mindenekfelettiségeire enged következtetni az akkád név : *Mannu-ki-ummi* = ki olyan mint az én anyám.¹⁰

Az anyai szeretet megnyilvánulását dicsőítik visszaható formában a *uakâru*-nevek :

¹ L. Curtiss UR 64—71 ; v. ö. Nielsen DG 94.

² Nielsen AM 45.

³ Benzinger HA 111.

⁴ L. Nielsen AA 245 és Benzinger HA 111.

⁵ PN 58.

⁶ PN 132. — APN 5 ; IP 69 ; *Abu-nûri* = az atya a fényem (AN 56).

⁷ NRVT 20.

⁸ AN 297.

⁹ APN 5 ; Harris GPL 73.

¹⁰ APN 127.

Hammurabi korából :

Ummi-jaḫrat = az én anyám drága.¹

Középasszír :

Immukratu = drága anya.²

Az anya gondoskodása látszik ebből a fönik névből :

(? עזרת =) אמהאזרת = az anya a segítség.³

Az anya jósága mellett több személynév tanuskodik.

Tamaudi :

אמ-עם (Ummi-na'am) = az anya jóságos.⁴

Akkád :

Um-mi-tábat (DUG^{ba-at}) = az anyám jóságos.⁵

A-li-um-mi = magasztos (?) az én anyám.⁶

3. Az *abum* (*ummum*) szó jelentése.

Mint az eddigi személynév-táblázatok mutatják, az *atya* név-elemnek jelentős szerep jut az ósémi névképzésben. A kérdés ezek után az, hogy kit illet ez az *atya* határozmány, ill. hogy az *atya* szónak reális, vagy képletes értelme van-e.

A vallás egy felsőbb lénynek és az embernek az egymáshoz való viszonya. Ennek a felsőbb lénynek a neve *Mennydörgés*, *Ég*, *Úr*, *Atyánk* stb.⁷ Speciálisan a sémi kultúrterületen «az istenségben való hit — Nielsen szerint — összpontosul ebben a névben : *Ilu-abi* = az isten az én atyám».⁸ A személynevek vizsgálatának eredménye szerinte ebbe a mondatba tömöríthető : «Az a felfogás, amely az istenséget atyának, az embereket pedig az ő gyermekeinek veszi, az a vörös fonal, amely kezdettől fogva az ósémi vallás fejlődéstörténetén végighúzódik a primitív természetvallás legnyersebb formájától egészen Krisztus kinyilatkoztatásáig és a keresztény teológiáig.»⁹ *Zimmern* az istennek atya (*abu*) jelzőjét (ill. nevét) babiloni eredetűnek hiszi és ezt bizonyítani igyekszik Hammurabi kora előtti szövegekkel.¹⁰ Vele szemben *Hommel*-lel¹¹

¹ WGG 51.

² EM 48.

³ Harris GPL 78 ; v. ö. KG III 365.

⁴ NSS 255.

⁵ UZP 497. Hammurabi korából. I. PN 196 ; WGG 51 ; AN 294.

⁶ AN 285.

⁷ Schmidt : Die Uroffenbarung. 77.

⁸ Nielsen AM 11.

⁹ Nielsen AA 212.

¹⁰ Zimmern : «Religion und Sprache» cím alatt Schrader KAT munkájában. 480. skk.

¹¹ Hommel : Altisr. Überl. 83. ; WGG 45.

és eleinte *Ranke*-vel¹ többen arab eredetre gondolnak; *Ranke* az *abu* szót ősnyelvi elemnek mondja. Valóban a Tell Asmar-ból származó archaikus leletek azt bizonyítják, hogy egy Abu nevű istennek építettek templomot a Ĝemdet-Nasr időben.² ^d*Ab* névelemet *Stephens* is egy isten tulajdonnévének tartja, hivatkozással az ^d*Ab-ba-ni* személynévre.³

Az *atya* elem a legtöbb személynévben mégsem egy meghatározott istenre vonatkozik. A legrégibb ismert idetartozó nevek Babilóniából származnak,⁴ ami azonban nem jelenti szükségképpen azt, hogy itt lépett fel az a vallási nézet, amely az istent atyának tekinti. Ha igaza van *Baudissin*-nek, hogy az *abu*-nevek az *aḥu*-képzés mintájára keletkeztek,⁵ maga ez a tény is az isten-atyaság fogalmának kezdetét az ősi, történetelőtti időre tenné. *Noth* az אב névelem ősi voltát látja bizonyítva abból a tényből kifolyólag is, hogy a verbális mondat formájában felépített אב elemmel összetett személynévek állítmánya perfectumban áll. A perfectum formájú igével összetett nevek ugyanis — héber területen — megelőzik az imperfectumos állítmányú személynéveket. Ennek a kizárólagosan perfectum-képzésnek oka az lehet, hogy már az ú. n. «ősarám» korban az אב elemmel összetett személynévek eredeti értelme a későbbi korok tudatában elhomályosodott és mint az ősoktól áthagyományozott és tiszteletben tartott örökség szerepelt.⁶ Az אב elemmel összetett nevek azért megmaradtak a későbbi kor névképzésében is, mint ezt az אבירמלך, אביראם késői korból származó nevek bizonyítják, amelyekből *H. Bauer*-rel együtt következtethetjük, hogy az isten-anya gondolat új tartalmi formában is végighúzódik minden kornak névképzésében.⁷

A babiloni mitológia szintén az istenatyaság ősi hitét bizonyítja. Anu az istenek atyja, akinek méltóságát már Hammurabi törvénye az *abu ili* (istenek atyja) kifejezéssel jelzi.⁸ Az Ur-i holdmitosz így nyilatkozik Sin-ről (Nannar-ról):

¹ *Ranke*: Die Personennamen in den Urkunden der Hammurabi-Dynastie. München, 1902. (l. WGG 45). *Ranke* azonban később a PN-ben Zimmern nézetét tartja: PN 27.

² *Friedrich Hrozný*: Die älteste Geschichte Vorderasiens. Prag, 1940, 64.

³ PNCass 74.

⁴ KG III 312.

⁵ KG III 378

⁶ IP 67.

⁷ OLZ 33 (1930). *H. Bauer*: Die israelitischen Personennamen im Rahmen der gemeinsemitischen Namengebung. 590.

⁸ Zimmern KAT 352; TUB I 408. (18).

Uram, istenek uralkodója, ki egyedül vagy fenséges az égen és
Nannar atya, úr, Anšar, istenek uralkodója ; [földön ;
... Atya, mindenek alkotója, aki letekint a létezőkre,
Irgalmas, kegyes atya, aki az egész ország életét tartja kezében.¹

Egy sumér himnusz Enlil nevezi atyának és szintén a nép vezérének mondja.² Gudea, sumér király (Kr. e. 3300 körül³), Gatumdug-hoz így imádkozik : «Nincs nekem anyám, az én anyám te vagy ; nincs nekem atyám, az én atyám te vagy.»⁴ Nem valószínű tehát, hogy az istenatyaság gondolata eredeti sémi vallási felfogás, mivel a sémi irodalmat megelőzően nem sémi emlékek tanuskodnak arról, hogy az istent az ember atyjának hitték.

Lehet, hogy az istennek *atya* neve a törzsfő gondolattal függ össze, s mint ilyen nyilatkozik meg az óbabiloni személynevekben «öreg»-ként :

Abba-gina = az öreg húséges ;

Abba-idammik = az öreg kegyes ;

Abba-ilu = az öreg az isten.⁵

Az istennek, mint a legöregebbnek a neve, a délaraboknál (viszonyítva a törzshöz) : *diku*, *šaiḥ*, *kahil*,⁶ amely mind az isten atyaságát akarja kifejezni.⁷ Ez az atyaság végső elemzésben valószínűleg az isten önmagától valóságát fejezi ki, amely mellett a Sin-himnusz így tanuskodik : «Inbu ša ina remmanišu ibbanu = az a gyümölcs, amely önmagától termett.»⁸

Az atya mellett — *Wundt* szavaival élve — a genealógiai fölérendeltséget az anya képviseli.⁹ Ur-ba-u és Gudea sumér szövegeiben Ninḥursag istennő az «istenek anyja» címet viseli. Hogy ez az anyaistennő-gondolat eredetileg babiloni-e vagy sumér, illetve kisázsiai kölcsön-forma-e, meg nem állapítható (mint *abum* esetében sem).¹⁰ Annyi bizonyos, hogy az óssémi ̄El (II) isten mellett ʿAširat istennő is szerepel, mint az isteni királyság részese, ̄El tanácsadója. A Ras Šamra-i mitológia is ismeri az anyaistennő

¹ TUB I 241.

² Jeremias HAG 352.

³ Jastrow RBA I. 36.

⁴ Cyl. A. 3, 6—8 ; v. ö. M. Witzel : Keilschriftl. Studien. 1918 ; 99, 113. skk ; I. Heinisch ThAT 330 ; Thureau—Dangin : Die sumerischen und akkadischen Königsinschriften. Leipzig, 1907. 93.

⁵ Nielsen DG 105. és 1. jegyz.

⁶ Nielsen DG 86—87.

⁷ Nielsen DG 132.

⁸ TUB I 241, 11. sor.

⁹ Wundt : Völkerpsychologie VIII. 39. skk ; I. IP 72.

¹⁰ KG III 364, 367.

típusát sok gyermekkel.¹ Délen Ilat, 'Atirat, 'Uzza(i), Dat-Ḥamim, Dat-Ba'dan, Umm 'Attar néven lép fel,² mint az asszonyok, a születés, a termékenység istennője.³ A fönikeknél Aštarte⁴ a legáltalánosabb neve, míg a kartágói főistennő Tanit.⁵ 𐤕𐤍 (anya) elemmel összetett személynevek az ószövetségben teljesen hiányznak. Ennek magyarázata a Jahve-vallás monoteizmusában rejlik,⁶ bár Nielsen a Gen. genealógiáinak az ősanýáiban antropomorfizált istenanyákat lát.⁷ Még tovább következtet Smith, aki az istenanya-gondolatot az általa eredeti szociális viszonyoknak hitt polyandria idejéből származtatja, illetve abból a korszakból, amikor a rokonságot a női ágon számították.⁸ Ez azonban lélektanilag és történetileg bizonyíthatatlan feltevés, mivel pl. teljes bizonyossággal sehol sem lehet kimutatni, hogy az istennő törzset teremtő jelleggel lenne felruházva.⁹

4. Az a b u m (u m m u m) szó jelentésének háttere.

Az istenség egyik megjelenési formája tehát az atyaság, illetve anyaság. A kérdés ezek után az, hogy az istenség lényegéből kifolyólag *atya* (*anya*)-e, vagy valami tulajdonsága teszi-e azzá. Miért kapta az istenség az *atya* (*anya*) nevet? Baudissin általános felelete erre a kérdésre: az istennek az *atya* jelzője rokonértelmű az *isten* szóval.¹⁰ Ez az atyaság csak a törzzsel szemben fejezi ki az *atya* fogalmat és — szerinte — az istennek csak ez az egy rokoni viszonya mutatható ki teljes bizonyossággal az óségi időből.¹¹ Ez az atyaság vérrokonságon alapszik és a teremtés gondolata jut benne kifejezésre.¹² Így hát — szerinte — az *atya* nem tiszteletjelző abban az értelemben, amelyben az ószövetség papját nevezték atyának,¹³ de nem is pusztán az atyai gondoskodást fejezi ki akként, amint a szentírás Józsefet a fáraó atyjának nevezi.¹⁴ Baudissin tehát az *atya* fogalmat az istentől való leszármazás és a tőle való függés gondolatában látja. Ezt a nézetet látszik bizonyí-

¹ Nielsen: Die altsemitische Muttergöttin. ZDMG (1938) 528.

² Nielsen: DG 321.

³ Nielsen AA 228.

⁴ KG III 367.

⁵ V. ö. OLZ 40 (1937) 598—600: Otto Eißfeldt: 'Anat oder Tanit?

⁶ KG III 366.

⁷ ZDMG (1938) 550.

⁸ Smith RS 39.

⁹ KG III 369.

¹⁰ KG III 325.

¹¹ KG III. 377¹.

¹² KG III. 363.

¹³ Bir. 17, 10; 18, 19 (KG III. 323).

¹⁴ Móz. 1. 45, 8 (KG III. 324).

tani egy babiloni Nap-himnusz is: «... Az élőlényeknek te adtál (létet), Šamaš, atya- és anyaként gondoskodik.¹

Dhorme a tisztán metaforikus értelmezést vallja és teljesen ennek a szövegnek képletes értelme szerint ítél: «*Bêlu atta-ma kîma abi u ummi ina amêlûti tabašši* = Úr vagy te és mint atya és anya teremtesz bele az emberiségbe.»²

Nielsen Kartágótól Babilonig, Hierapolistól Niniveig, észak-tól kezdve le egészen Arábia és Abesszínia legdélibb csücskéig az összes sémi területeken isten-hármasok (atya-fiú-anya) létét akarja kimutatni és az istennek atyai voltát az istencsaláddal hozza összefüggésbe.³ Az ember is az istencsalád atyjától származik, vagyis az isten és az ember egymáshoz való viszonya vérrokon-ságon alapszik.⁴

Az isten azonban nem az egész emberiség atyja, de nem is az egyedeké,⁵ (amennyiben t. i. a szociális vonatkozású isten-eszmét tartjuk szem előtt és nem a természeti isten-vallást, amely szerint az isten minden ember atyja⁶), hanem egy bizonyos társadalmi és kultúrköré, illetve a törzsé. Az istennevekben is ez a törzshöz való viszonya jut kifejezésre, amint ezt a szafateus Ša'-ha-kaum (š'hkm), a nabateus Šai'-al-kaum, illetve Šajji-al-kaum (sj'īl kum): «az, aki a törzset követi»⁷ nevek mutatják. Az isteni házaspár az emberek fizikai értelemben vett szülője.⁸ Ezáltal a felfogás által az atya lett a nemzetiség képviselője, míg az anya- és a fiú-isten inkább megtartotta nemzetközi jellegét.⁹ Végül *Nielsen* elmélete szerint az eredeti isten-eszmében nincs helye a teremtés gondolatának.¹⁰ A teremtés gondolata az isten-atyaság gondolatából fejlődött a kultúra előhaladásával.¹¹ *Nielsen*-nek ezzel a nézetével szemben áll az a tény, hogy Sin, Úr városának főistene, a Sin-himnusz szerint «istenek és emberek atyja és szülője», «mindenek szülője».¹² Tehát Sin egy bizonyos kultúrkör istene és mégsem ehhez a kultúrkörhöz való viszonya (leszármazás) miatt kapja az *atya* nevet.¹³

¹ TUB I. 243.

² v. ö. Beiträge zur Assyriologie und semitischen Sprachwissenschaft. V. 350; Dhorme RAB 196.

³ Nielsen DG 136—7; 79; v. ö. Gunkel—Zscharnack: Die Religion in Geschichte und Gegenwart. Tübingen, 1931. V. k. 1443.

⁴ Nielsen DG 79—80.

⁵ u. o. 161.

⁶ u. o. 180.

⁷ Nielsen AA 193.

⁸ ZDMG (1938) 518.

⁹ Niels. DG 157.

¹⁰ Niels. AA 236.

¹¹ DG 214.

¹² KG III. 325.

¹³ V. ö. Jeremias HAG 362. himnuszban.

Noth nem fogadja el *Nielsen* elméletét, hogy t. i. az isten-
 atyaság elsősorban az istencsaládra vonatkozik és csak másod-
 lagosan az emberekre, illetve a törzsrre, hanem szerinte az isten
 atyasága egyedül a törzsszel való viszonyban merül ki, amely
 viszony vérrokonságon alapszik.¹ A vérrokonsági kapcsolat mellett
 azonban nem szabad felednünk azt a tekintélyi mozzanatot sem,
 amely révén az isten szerető atyaként parancsol híveinek a törz-
 szön belül.²

A személynevekben is az isten egyszer *atya*, máskor pedig :
 «olyan mint az atya»: «*A-bu-um-ki-ma-ilim* = az atya olyan mint
 az isten».³ Tehát az őssémi istenfogalomban eredetileg is kellett
 valami átvitt értelemben vett mozzanatnak lennie, amely vég-
 eredményben az istentől való függés gondolatából eredt és ha igaza
 van *Curtiss*-nek: «egy sémi sem gondolkodik elvontan»,⁴ úgy ez
 az istentől való függés tudata az *atya* kifejezésben konkretizáló-
 dott. Északon még tovább fejlődött ez az őssémi vallási tradíció,
 amikor a közösség szerepét az egyed vette át, az isten az egyed-
 nek lett az atyja; sőt minden embernek megvolt a maga védő-
 szelleme. Az ősi isteneszmének egyszerűnek és önmagától értetődő-
 nek kell lennie. A szerető, gondoskodó földi atya típusa kifejezi az
 istenség létet adó szerepét, valamint gondviselését. Atya tehát
 az istenség abból a tulajdonságából kifolyólag, hogy az ember-
 nek létet ad és gondoskodásával végigkíséri őt egész életén át.

5. Az ős kultusza és a totemizmus.

I. Az isteni atyaság hátttere az istentől való leszármazás
 (teremtés) és a tőle való teljes függés (gondviselés) tudata. Ezzel
 a megállapítással áll szemben az a felfogás, amely az *atya*-gondola-
 tot az ős isteni kultuszából, illetve bizonyos állatoktól, vagy élet-
 telen tárgyaktól való leszármazás hitéből eredezteti. Az ős kultusza
 szerint természetesen adva van az istenatya-gondolat.

Az ősök kultuszát először *Tylor*⁵ hirdette. A vallás eredetét
 úgy képzelte el, hogy az ősember a halottak eltávozott szellemétől
 eljutott a tiszta lélek fogalmához és az ősöknek ezt a szellemét
 istennek hitte. *King*⁶ a primitív ember előtt érthetetlen dologból

¹ IP 72. skk.

² Smith RS 42—43.

³ WGG 47.

⁴ Curtiss UR 127.

⁵ Primitive culture, 1872.

⁶ The Supernaturale, its Origin,
 Nature and Evolution, 1892.

indul ki, a titokzatos erőkből, amelyek előtte felsőbb lények (istenek) lesznek.¹ Az ősök kultuszát *Stade* tette tudományos munkálkodásának tárgyává és ebben látta a sémiektől kezdődését.²

Meg kell jegyeznünk, hogy az isten szónak több jelentése van. «*El*» általános sémi szó az istenség és isteni lényeg kifejezésére és a legtágabb értelemben használják kezdve az érzékfeletti hatalmaknak hitt holtak szellemétől egészen a monoteizmus magasztos abszolút Istenéig.³ Az *ilu* szónak ezt az általános értelmezését egyes személynevek is megengedik. *Ili-(i-)ma-a-bi*⁴ értelme ez is lehet: «az én (istennek hitt) atyám az én istenem».⁵ Ez az istenszeme az araboknál is ismeretes már Kr. e. a XII. században. Kapara feliratán olvassuk ebből az időből: «Kapara palotája, Chadianu fiáé. Amit az atyám és a nagyatyám, az istenek (megholtak), meg nem tettek, megtettem én».⁶ Továbbá a délaraboknál ismeretesek a házi ba'alok (v. ö. Terafim); a babilóniaknál az *ilu bûti*, a ház istene, részesül tiszteletben.⁷ Benzinger szerint Izraelben a gyermek utáni vágy háttere nem lehet más, mint az a kultusz, amely a családfőnek kijár a családtagoktól.⁸ Benzingernek ez a nézete onnan ered, hogy a zsidóság ősi vallásformájának az ősi kultuszát tartja.⁹

Ezzel szemben a házi ba'alok és istenek nem szükségképpen esnek egybe a család isteneivel.¹⁰ A (megholt) királyok istenítése nem ide tartozik.

Az ószövetségben a halottkultusz ellen bizonyítanak a következő szövegek: az alvilág az «enyészet helye»¹¹; «íme nyögnek az árnyszellemek a vizek és azok lakói alatt».¹² Ezért még Jeremiás is fél a haláltól.¹³ Eichrodt találóan utasítja vissza *Stade* véleményét: a zsidó törvények más vallási visszaéléseket tiltanak, de az ősi kultuszát nem említik. Ha a Mózes előtti időben ez a vallási gondolat érvényesült volna, ez rányomta volna bélyegét a Jahve-vallásra is.¹⁴

¹ L. Schmidt: Die Uroffenbarung 74; Heinisch ThAT 11.

² Stade: Biblische Theologie des AT I. k. 1905; v. ö. Stade: Geschichte des Volkes Israel, I. k. 1887; KG III. 336.

³ IP 82.

⁴ PN 101.

⁵ AN 279.

⁶ Max Freiherr von Oppenheim: Der Tell Halaf. Leipzig, 1931, 266.

⁷ KG III. 329.

⁸ Benzinger HA 122.

⁹ Benzinger HA 113.

¹⁰ KG III. 329.

¹¹ Példb. 15, 11; Jób 26, 6.

¹² Jób 26, 5.

¹³ Jer. 37, 19; l. Heinisch ThAT 247.

¹⁴ Eichrodt ThAT II. 115—118.

König részletezve *Stade* érveit, azokat visszautasítja. *Stade* az istennek *ab* (atya) nevéből is az ős kultuszára következtet és azt állítja, hogy Izraelben valamikor a vér- és kultuszközösség egybeesett. Vele szemben *König* az *ab* szó metaforikus értelmét hangsúlyozza.¹ Végül *Baudissin* szerint Jahve neve : «az atyák Istene», nem tételezi fel a családi kultuszt. Az «atyák Istene» névben lehetne ugyanis arra gondolni, hogy Jahve a családhoz tartozó istenség, vagyis ősatya. Ezzel szemben : az «atyák Istene» cím a Jahvehez való (nemzeti vonalon megnyilvánuló) hozzátartozást fejezi ki és azt, hogy Isten az egyedeket sajátjának tekinti. «Atyák Istene annyit jelent, hogy az új generáció hite megegyezik a régi nemzedékével».²

Az ős kultusza ismeretlen a többi sémi népnél is, jöllehet más népeknél ez feltételezhető.³ *Sadikdakar*, hadramauti király «atyja» 'Attar-já'-ról beszél (עֲתָרָא אֲבִי), de ezzel csak azt akarja megértetni, hogy az ő családja 'Attar-t jobban tiszteli, mint mások.⁴ *Nielsen* elméletében a törzset egy nagy családnak gondolja, amely közös törzs-atyától származik. A törzsnek az atyja a törzs istene.⁵ Ennek ellenére : az isteneszme háttere mégsem a törzs ősatyjának isteni tiszteletéből származott ; a család-mitológia nem az isteneket hozta létre, hanem a család védőszellemeit.⁶ A közös ős nem «az isten», legfeljebb a törzs védőszelleme (weli), akit tiszteletben részesítenek, de ez nem tartozik sem a vallás, sem az istenatya-gondolat hátteréhez.⁷

A személynevek *atya* elemét az ős kultuszával magyarázni nem helyes megoldás. Azok a nevek, amelyek az ős kultuszt látszanak hirdetni, a földi atyára vonatkoznak és *Stamm* szerint a pótló nevek közé sorozandók.⁸

II. Az istennek atyai mivoltát a *totemizmus*-sal is szokták magyarázni. Ezt a felfogást is *Smith* terjesztette nagyobb mértékben. Szerinte és *Marillier* szerint a totemizmus követelménye az, hogy a közösség egy növénynek vagy állatnak a nevét viselje és leszármazását erre vezesse vissza, illetve, hogy érezze azt, hogy ez

¹ *König* : *Gesch. der alttest. Rel.* 70 ; 77.

² *KG* III. 331 ; v. ö. *Móz. I.* 28, 13 ; 48, 15 ; *Móz. II.* 15, 2.

³ *KG* III. 328.

⁴ *KG* III. 331.

⁵ *Nielsen* AA 217 ; DG 156.

⁶ *Nielsen* DG 83.

⁷ *Curtiss* UR 125.

⁸ AN 279 ; 303 [*Šumi-ili-ia* *Stamm* fordításában : «istenem neve» (a megholté)] ; v. ö. *Dinú-abi* = az atya pótlása (EM 37).

a növény vagy állat az ő hozzátartozója.¹ *Smith* nézete: a sémieknél a totemizmus fokán valamikor (a matriarchátus idejében) átme ekt és ez a vallási eszme összeimi gondolat.² *Gray* a biblia állatneveiből totemizmust magyaráz. Ellene van *Lagrange* véleménye: a *Gray* által összeállított névlista neveinek háttére ismeretlen; kérdés, hogy a név hordozói tartanak-e valami rokonságot az illető állattal.³ A totemizmust csak bizonyíthatatlan érvekkel és feltevések alapján lehet fenntartani.⁴ *Schmidt* a totemizmusba bizonyos metaforikus értelmezést visz: törekvés valamilyen állattal (növényvel) rokonságba lépni, hogy ezáltal biztosítva legyen annak erejében és védelmében való részesedés, illetve a hozzá való hasonulás lehetősége.⁵ Pl. az Oroszlán név (שָׂרָר v. ö. arab sabrun) *Schmidt* nézete szerint az oroszlán erejét kívánja a személyi név hordozójának. *Ed. König Stade* totemista elmélete ellen érvel, aki annak igazolására, hogy a család eredetileg kultuszközösség volt, nemcsak az ősi kultuszt, hanem a totemizmust is bizonyítottának vette. Szerinte az állatnevet viselő törzs-nevek ezt az állatot tartották ősatyjuknak és istenüknek. *König* a *Stade* által említett neveket a törzstől függetlennek ítéli és hibáztatja a totemizmusnak azt a másik fajtát is, amely szerint a kultusz tárgya «a szent állatban lakó démon».⁶ *Stade* a totemizmusnak ebből a formájából magyarázza a tiszta és tisztátalan állatok megkülönböztetésének gondolatát.⁷ *Nielsen* elítéli *Smith* totemizmusát.⁸ Totemista felfogás megnyilvánulhat Egyiptom vallási nézetében, de a sémieknél ez nem bizonyítható. Az egyes isteneknek állat formájában történő ábrázolása jelképes. [Bika = főisten⁹ (Hold); ló = istenanya (Nap); galamb = gyermek (Venus-csillag).¹⁰] *Benzinger* az állatnevekre vonatkozólag megjegyzi, hogy ezek összefügghettek valamikor egy ősi és bizonyíthatatlan totemizmussal (ősatya formában). Inkább szeretetből adtak a gyermeknek ilyen nevet, illetve azért, hogy a gyermek az állat valamely tulajdonságát elsajátítsa.¹¹ *Eißfeldt* véleménye az,

¹ Lagrange ERS 112; Smith RS 96. skk.; Marillier RHR XXXVI no. 2.

² Smith RS 97.

³ Gray: Studies in hebr. proper names, 1896; Lagrange ERS 114.

⁴ Lagr. ERS 118.

⁵ Schmidt: Die Uroffenbarung 146.

⁶ König: Geschichte der alttest. Rel. 79. Stade: Bibl. Theol. I.

15. § 2; Gesch. I. 403. skk. (KG III. 336).

⁷ U. o.

⁸ ZDMG 92. (1938) 519¹; Nielsen DG 138.

⁹ A Keret-legenda Ēl-jének neve is: Bika. Theologia V. (1938) 17. o., 42., 50. sor.

¹⁰ Nielsen DG 326.

¹¹ Benzinger HA 124.

hogy a sémieknél nem volt soha állatkultusz, de állatformájú démonjaikkal közeljárnak a totemizmus gondolatához.¹ *Baudissin* az állatnevű istenek tiszteletéből nem következtet állatkultuszra, mivel a törzsnek magával az állattal semmiféle kapcsolata sincs. A személyneveket *Benzinger* nézete szerint magyarázza. Valamely állat nevét viselő törzs rendszerint nem azt az állatot tartja istennek, amelynek nevét viseli. A törzs istene különben sem maga ez az állat, hanem csak ennek a képében jelenik meg. Következmény: a totemizmus, amely a törzset valamilyen állattal hozza leszármazási kapcsolatba, a sémieknél meg nem található, az istennek a törzshöz való viszonyát nem fejti meg. Az állatnevek nem adnak megoldást az atyaságra sem mint személy-, sem mint törzsnevek. Az atyának nincs semmi közös vonása a totemmel.² *Noth* is kizárja a totemizmust az istenatyaság háttéréből.³ Az állatneveket metaforikusan értelmezi: a gyermek a nevében jelzett állatnak valamely tulajdonságát hordja magán, illetve a névadó óhajtja, hogy a gyermek ezt a tulajdonságot elsajátítsa.⁴ *Dhorme* szintén bizonyíthatatlannak mondja az állatkultuszt és a metafora mellett foglal állást.⁵ *Heinisch* a zsidó állatneveket azzal magyarázza ki a totemizmusból, hogy ilyen nevek még a modern népeknél is találhatók. Találhatók voltak Jošif magasabb rangú tisztviselőinél épúgy, mint az első keresztényeknél. A tiszta és tisztátalan állatok megkülönböztetésének háttére hygieniai szempontokból történt, aztán pedig a természetes ellenszenv miatt, valamint abból a tényből kifolyólag, hogy ezeket az állatokat minden Mózes előtti vallás az alvilági istenekkel, vagy démonokkal hozta kapcsolatba.⁶

A totemizmus ellen legtalálóbb bizonyíték az, hogy a személynevek sohasem állítják, hogy valamely állat *atya* lenne. Nincsen pl. egy רֹקָא* = róka-atya típusú személynév. Tekintettel a személynevek történetelőtti származására, a totemizmust az atya-fogalom háttereként petitio principii-nek kell vennünk. Egyedül a kígyó ismeretes — mint mondja *Baudissin* — a genealógiák ősatyjaként,⁷ de ez is vagy egyiptomi eredetű,⁸ vagy metaforikus értelmű.

Jeremiás a pogányokat korholva említi, hogy ezek faszobor-

¹ ZDMG NF 8 (1929), 21—36 : Otto Eißfeldt : Götternamen und Gottesvorstellung bei den Semiten. 32.

² KG III. 337—341.

³ IP 74.

⁴ IP 229—230.

⁵ RHR 105. (1932) 229—235.

⁶ Heinisch ThAT 10—11.

⁷ KG III. 340^a.

⁸ AfO 12 (1937—39) 1—28. : E. Douglas van Buren : The Scorpion in Mesopotamian Art and Religion.

nak mondják : «Atyám vagy te» és a kőnek : «Te szültél engem.»¹ Talán ezt a tiltott kultuszt fejezi ki az *I-zi-Sa-mu-a-bu-um* Hammurabi korabeli személynév : «Az én fám (?) Samu atya»;² valamint a : *Tu-ri-^dDa-gán* = Dagán a sziklám.³ (turi = šuri). A «szikla» elem az áram személynevekben többször előfordul.⁴ *Hempel* említi, hogy a kő nem lehet eredeti sémi kultusztárgy, mivel a kőkultusz indogermán eredetű.⁵ Valószínű tehát, hogy a sémi személynevek *sur/tur* elemének metaforikus értelmezést kell adni : *שוראב** = az atya az (én) sziklá(m) (= védelmem). Erre utal *Nielsen* is : az istenek eredetileg nem kőbálványok, legfeljebb a jelképük lehet valamilyen kő.⁶

Marad tehát a tétel : az isten atyaságának a vallási háttére az a tudat, hogy az ember Isten kezéből jött elő és teljesen Isten irányítása alatt áll : Isten adja a létet és a létezőknek gondját viseli.

6. Patriarchátus vagy matriarchátus?

Smith természetes rokonságot vett fel az isten és az emberek között és ezt a rokonságot az anyaistennőtől való fizikai leszármazásban látta. Szerinte a történelemelőtti időkben polyandria és matriarchátus jellemezte a szociális helyzetet. Az atyaisten eszméje csak a későbbi fejlődés eredménye. A polyandria megszűntével aztán a nők elvesztették jogaikat. Ennek megfelelően az istennő az isten alárendeltje lett, vagy pedig a vallás az istennőkből isteneket formált, mint Délarábiában 'Attart-ból 'Attar-t.⁷

Dhorme a matriarchátus egyes nyomait véli feltalálni még néhány törzsnek berendezettségében is, amennyiben szerinte a törzsanyákról is maradt egy-két elejtett bizonyíték.⁸

Lagrange Cheyne véleményére hivatkozva mondja, hogy a polyandria a sémieknél általános volt.⁹

Benzinger a történeti időnek erősen patriarchális jellege mellett is az egykori anyauralom mellett foglal állást. Ennek nyomai azonban, mint mondja, annyira eltűntek, hogy alig maradt egy-két emlék

¹ Jer. 2, 27; v. ö. *Smith* RS 29; KG III. 333.

² WGG 68.

³ u. o.

⁴ KG III. 350—51; Lidz. Eph. 311 : *ברצור*.

⁵ *Hempel*: Gott und Mensch 172⁵.

⁶ *Nielsen* DG 149.

⁷ *Smith* RS 36—42.

⁸ RHR 105 (1932) 229, 230.

⁹ *Lagrange* ERS 117; Cheyne: Encycl. Bibl. col. 11.

a régi matriarchátus bizonyítására, mint pl. a Móz. I. 2, 24 ; az a szokás, hogy a gyermek nevét az anya adja, stb.¹

Nielsen Smith véleményével szemben foglal állást. *Smith* ugyanis úgy gondolja, hogy az ember az istenségtől fizikailag származik le. Ehhez pedig nem ósatyára, vagy ósanyára, hanem ós-
atyára és ósanyára van szükség. Az istencsalád, mondja *Nielsen*, patriarchális berendezésű volt. Nem lehet következtetni a nőuralomra a hasonló 'Attar és 'Aštarte névformákból sem, mintha t. i. eredetileg, a matriarchátus idejében, 'Aštarte lett volna a főisten-ség és később, a matriarchátus megszűntével, a női 'Aštarte névből az 'Attar férfi istenség-nevet képezték volna. Nem 'Attar-ból lett 'Aštarte, hanem megfordítva : csak a Kr. e. I. évezredben kapja 'Attar a fem. képzőt. A személynevek bizonyosága szerint az *anya* sohasem került egy színvonalra az atyával és a fiúval.²

Noth is a törzs ősi kultuszát patriarchális jellegűnek ismeri : az atya a család papja.³

Baudissin különbséget tesz a minden élők anyja és a közösség feje között. Az istenanyának semmi köze sincs a törzs teremtéséhez ; *anya* nevét az isten-anya analógiájára kapta. A sémiekek vallási és társadalmi rendszere a matriarchátus ellen bizonyít. A legtöbb istennő neve másodlagos : valamely isten neve fem. végződéssel ellátva (Ba'alat). A matriarchátus héber területre való alkalmazását elveti. Az anyauralom mellett felhozott az a komoly érv is, hogy t. i. a zsidóknál az anya adja a gyermek nevét, természetes magyarázatát nyeri az anya és a gyermek közti erős érzelmi kapcsolatban.⁴

A mitológiában az istennők közbenjárók az isteneknél.⁵ Egy Adad-Rammân himnusz az istennő alárendelt viszonyát így fejezi ki :

«Mennydörgéskor inog a nagy hegy, Enlil atya ;

A te kiáltásodra remeg a nagy Ninlil anya.»⁶

Továbbá éppen *Smith* hangsúlyozza, hogy «a vallás és a hit természeténél fogva konzervatív, mivel megszilárdul a szokás és a használat által.»⁷ Ez az állítás biztos alapot nyer a vallási gondolatot kifejező személynevek területén is. A személynév-képzés pedig az anyauralom ellen bizonyít. A konzervatív délaraboknál egy *anya*

¹ Benzinger HA 113, 119.

² Nielsen DG 140, 331, 363, 371.

³ IP 74.

⁴ KG III. 364 és 3. jegyz. ;

⁵ Jeremias HAG 336.

⁶ TUB I. 249.

⁷ Smith RS 38.

elemmel összetett személynévvel sem találkozunk. Az idetartozó tamaudi és babiloni nevek a kisázsiai, illetve a sumér vallás befolyására keletkezhettek, de szélesebb körben el nem terjedtek.¹ Az anyauralom a sémi néplélekkel ellenkezik annyira, hogy még a főnikeknél is, — ahol a Ba'alat tisztelet erősebb formában jelentkezik, mint más sémieknél² — egy személynév tanúsága szerint a családi fölérendeltségi viszony sorrendje ez: **אבא**³ = atya (és utána az) anya.

¹ AfO 12 (1937—39), Leo Oppenheim: Studien zu den nicht-semitischen Nuzi-Namen 32¹⁰; PNCass 68.

² Nielsen DG 358.; KG III. 371.

³ Lidz. Eph. 303.

II. §. Az ember mint az istenség fia (leánya).

1. Az istenek nevei mellett szereplő fiú (leány) névelem.

Mig az isten atyai mivolta inkább a déli sémiekek személyneveinek alkotóeleme, addig az istenfiú névelem inkább az északi személynevekben fordul elő. Északon a *máru*, *binu*, (*išku*), *aplu*, *š/sumu*, *zêru*, *pir'u* stb.¹ taggal összetett személynevek csoportja nagyobb mint az atya nevéké.

A *fiú*-nevek a következő típusokra oszthatók felépítés és korszakok szerint.

Tamaudi :

בנהבל = Hubal szülöttje.²

Szabeus és szafateus :

בנאל = Isten szülöttje.³

Hammurabi korából :

A-pil-^dŠamaš = Šamaš gyermeke.⁴

Mâr-^dŠamaš = Šamaš fia.⁵

Mâr-Ištar = Ištar fia.⁶

Bu-nu-A-na-ti = Anat (?) fia.⁷

Bur-Sin = Sin fia.⁸

Su-mu-Da-gán = Dagán fia.⁹

¹ L. AN. 37—43 ; KG III. 360.

² Lidz. Eph. 426. (47/22.)

³ Lidz. Eph. 433 (390 M²) ; KG III. 358. Baudissin a szafateus בנאל névnek jelentését (fiú) Littmann után kétségbe vonja. Lehet u. i. a בנה igére gondolni s így a név jelentése : az isten épít.

⁴ Ungnad BBH 409 ; PN 59.

⁵ BBH. 427.

⁶ U. o.

⁷ PN 76.

⁸ PN. 77.

⁹ WGG 65.

Akkád :
Apil-Sin = Sin fia.¹
Bir-Šamaš = Šamaš fia.²
Bina-Ištar = Ištar fia.³
Bur-Sin = Sin fia.⁴
Zēr-Ištar = Ištar magzata.⁵
Šé-eh-ri-ì-lí = isten(ek) sarja.⁶
Ua-al-dí-lim = isten gyermeke.⁷
Zarût-ili = isten magzata.⁸
Su-mu-Šin = Sin fia.⁹
Sa-ma-AN = a fiú az isten.¹⁰
Pi-ir-Šamaš = Šamaš fia.¹¹
Pir-hi-ì-lí-šu = istenének fia.¹²
Már-Ištar = Ištar fia.¹³

A kaššu korból :

Pi-lí-Ištar = Ištar sarja.¹⁴
Si-ri-iš-ti-Ēllil = Ellil gyermeke.¹⁵
Apil-Addu = Adad fia.¹⁶
Bu-na-Addu = Adad fia.¹⁷
Bur-Addu = Adad fia.¹⁸

Kappadóciai :

Ua-al-tí-lim = isten gyermeke.¹⁹
Zi-kúr-ì-lí (Zi-kir-ì-lí-šu) = isten(e) fia.²⁰

Középasszír :
Már-Šamaš = Šamaš fia.²¹
Apil-Adad = Adad fia.²²

¹ APN 24 ; UZP 464.

² APN 64.

³ AN 38².

⁴ APN 66 ; v. ö. AN 12², 261 ; UZP 468.

⁵ APN 248.

⁶ AN 261.

⁷ u. o.

⁸ u. o.

⁹ u. o. A š/sumu, samu elem-mel képzett nevekben *Breitschaft*, H. Bauer a *fiú* szót látja. Lehetséges azonban, hogy a sumu a héber *שׁוּם* = név szónak felel meg. Mindenesetre a kérdéses szó értelme homályos és ez a tény magában véve is a *sumu*-nevek ősi eredetét bizonyítja. Ezért tehát valószínű, hogy a *sumu* szó fiút jelent, akiben t. i. az atya neve, emléke tovább él.

¹⁰ Th. Bauer OK 58.

¹¹ APN 181.

¹² UZP 468.

¹³ APN 134. E gyakori név a Nuzi-táblákon is szerepel. L. Pfeiffer—Speiser: One hundred new-selected Nuzi texts. The annual of the American Schools of oriental research. XVI. k. (1935—36) 157.

¹⁴ PNCass 192.

¹⁵ PNCass 202, 132.

¹⁶ PNCass 55.

¹⁷ PNCass 66.

¹⁸ PNCass 67.

¹⁹ PNC 84.

²⁰ PNC 85.

²¹ EM 60.

²² EM 17.

Héber :

בניהו = Jahve fia.¹

שמראל = Isten fia.²

Arám :

ברהדד = Adad fia.³

בררכב = Rekub fia.⁴

Fönik :

בנבעל = Ba'al fia.⁵

ברבעל = Ba'al fia.⁶

בחדש = חדש (Újhold) fia.⁷

בחדד = Hadad fia.⁸

Pún :

גרסכן = סכן fia.⁹

Palmirai :

ברעתא = 'Athe fia.¹⁰

ברנבו = Nabû fia.¹¹

Lényegesen kevesebb azoknak a személyneveknek a száma, amelyeknek típusa: *Márat-Sin*. Ezeknek a neveknek általános ormája a következő :

Akkád :

Márat-Ištar = Ištar leánya.¹²

Bi-üt-ti-Da-gan = Dagan leánya.¹³

Hammurabi korából :

Márat-Dun-gi = Dunggi leánya.¹⁴

?

Büjáh (בִּיחָה) = Jahve leánya (?)¹⁵

Fönik :

בתבעל = Ba'al leánya.¹⁶

Pún :

בתבעל = Ba'al leánya.¹⁷

¹ Lidz. NE 238 ; v. ö. KG III 357.

² L. H. Bauer : OLZ 33 (1930) 595.

³ Lidz. Eph. 310.

⁴ KG III. 359 Lagrange ERS 111.

⁵ Harris GPL 87.

⁶ Harris GPL 92.

⁷ Lidz. NE 238.

⁸ Ugaritica 227.

⁹ Lidz. Eph. 405.

¹⁰ Lidz. NE 246.

¹¹ Lidz. NE 245.

¹² UZP 482.

¹³ Th. Bauer OK 52.

¹⁴ Ungnad BBH 426.

¹⁵ Krón I. 4, 18. A név első tagja inkább egyiptomi névelemből állhat, melynek jelentése kétes ; L. KG III. 358⁴.

¹⁶ Harris GPL 87.

¹⁷ Lidz. Eph. 304 (57 D¹) ; Lidz. NE 246.

2. A fiú (leány) mint önálló teofór elem a személynévben.

Azok a személynévben tartoznak ide, amelyek tisztán a fiú- (leány-) istenre vonatkoznak. Itt tehát nem a név tulajdonosa jut kapcsolatba az istenséggel, hanem a *fiú (leány)* elem kizárólag az istenfiú (-leány) tulajdonnevét helyettesíti.¹ Ilyen típusú nevek:

1. Az istenfiú bölcs:

שמידע = a fiú tud.²

Katabán:

סמידע (Sumyada') = a fiú tud.³

2. Az istenfiú teremtmény:

Újbabilóni:

Zêr-ibna/i = a gyermek alkotott.⁴

Zêr-ukîn = gyermek, formálj ki!⁵

Šum-ukîn = fiú, formálj ki!⁶

Šum-iddin(a)^{na} = a gyermek adott.⁷

3. Az istenfiú gondviselő:

Szabeus:

סמהוסמי (Sumhusâmi') = a fia meghallgatott.⁸

Hammurabi korából:

Su-mu-ħa-at-na = a fiú az oltalom.⁹

Su-mu-ušallim = a fiú fenntart.¹⁰

Akkád:

Aplu (^dTUR. US)-*ħu-ut-ni* = az istenfiú az én védelmem.¹¹

Aplu (?A)-*še-zib-a-ni* = fiú, ments meg engem!¹²

Aplu-ušur-(nâšir) = gyermek, védj meg! (az oltalmazó).¹³

Újbabilóni:

Šum-ušur (ŠEŠ)-*ú-šur* = gyermek, védj!¹⁴

Arám: ברצור = a gyermek a szikla (védelem).¹⁵

¹ A következő személynéveket elliptikus névformáknak is veszik. Ebben az esetben a szó első tagjaként egy istennévnek kellene állni.

² OLZ 33 (1930) 595: a שם (šumu) szó jelentése eredetileg — mondja H. Bauer — *fiú* és csak másodlagosan lett egy istenségnévként a tulajdonnév.

³ NSS 266.

⁴ NRV 45.

⁵ u. o.

⁶ NRV 44.

⁷ u. o.

⁸ NSS 266.

⁹ WGG 64.

¹⁰ WGG 65.

¹¹ APN 24.

¹² u. o.

¹³ APN 25.

¹⁴ NRV 44.

¹⁵ Lidz. Eph. 311; NE 246.

Palmirai :

שמרמא = a fiú meggyógyított.¹

4. Az istenfiú hatalmas :

Szabeus :

סמהאמר (Sumhu'amr) = a fia parancsolt.²

Akkád :

Su-mu-di-ta-na = a fiú az úr.³

5. Az istenfiú jószágos és magasztos :

Akkád :

Iški-damiḫ = a gyermek jószágos.⁴

?

שמרם = a fiú magasztos.⁵

Szabeus :

סמירפא (Sumyafa') = a fiú magasztos.⁶

Katabán :

סמהעל (Sumhu'aliy) = a fia fenséges.⁷

6. Az istenfiú kegyes :

Szabeus :

סמהכרב (Sumhukarib) = a fia áld.⁸

Hammurabi korából :

MU-damḫi = a fiú kegyes.⁹

Akkád :

Iški-lârim = a fiú az, aki irgalmaz.¹⁰

Mâri-lârim = a gyermek (?) az, aki irgalmaz.¹¹

7. Az istenfiú örökkévaló :

Hammurabi korából :

Su-mu-da-ra = a fiú örök.¹²

A fiúistenség fényisten-jellege mellett tanuskodik az *Iški-nûri* = «a gyermek az én fényem» személynév.¹³

Még kevesebb hasonló típusú tulajdonnév áll rendelkezésünkre az istenleányra vonatkozólag.

¹ OLZ 33 (1930) 592.

² NSS 266 ; WGG 63.

³ WGG 64.

⁴ AN 293. jegyz.

⁵ OLZ 33 (1930) 592, 595.

⁶ NSS 266 ; v. ö. WGG 63.

⁷ NSS 266.

⁸ NSS 266 ; WGG 63.

⁹ WGG 65.

¹⁰ AN 293. jegyz.

¹¹ u. o.

¹² WGG 64.

¹³ AN 293. jegyz.

Az istenleány gondviselésére utal a fönik בַּחֲשִׁים = a leány a jólét (békesség) (?) személynév.¹

1. Az istenleány jóságos :

Fönik : בַּחֲשִׁים ; בַּחֲשִׁים = a leány jó (?).²

2. Az istenleány alkot :

Palmirai : בַּחֲזִיר (בַּחֲזִיר) = a leány adott (?).³

Kérdés ezek után, hogy az említett neveket hogyan kell értelmezni. Mindenesetre aránylag újképzésű nevekkel állunk szemben. Ha tehát ezekben a nevekben a rokonsági elem valóban az istenfiúra vonatkozik, maga a személynév mutatja, hogy az *atya*-gondolat jóval megelőzi a korrelatív *fiú*-gondolatot. Ha pedig ezek a nevek csonka nevek, akkor a fenti táblázat a fiútisztelet idegenszerűsége mellett tanuskodik, mivel ekkor valószínűnek látszik, hogy a fenti típusú nevek mellől azért marad el egy bizonyos istennek a neve, hogy pl. a *Sin-zér-ušur* típusú személynév *Sin-zér* elemét Sinnek egy istenanyától származó fiával (pl. Šamaš-sal) össze ne tévesszék. A סִמְרָה, *šum/sum*, *zér* elemmel összetett egyes nevek valóban ilyen elliptikus neveknek tekinthetők, de az *aplu* taggal képzett nevek *u* végződése valószínűvé teszi azt a nézetet, amely az *aplu* szóban az istenfiút látja. *Aplu-ušur* név ugyanis elliptikus értelemben helyes nyelvtani képzéssel *Apla-ušur* lenne. A többi *fiú* taggal összetett név inkább megengedi, hogy elliptikus formában fordítsuk. Nem valószínűtlen azonban az a nézet sem, amely ezeket a szavakat is önálló teofór elemeknek veszi. Ezt az utóbbi felfogást látszik igazolni az ^dAplu, ^dPir akkád és בֶּן־אֱרָם istenségek tulajdonneve. Így hát a *zēru*, *šumu* stb. ezeknek az istenfiú-neveknek lehetnének rokonértelmű kifejezései.

Van azonban bizonyítékunk arra is, hogy a *fiú* szó nem teofór értelemben használatos. Ezt a nézetet látszanak igazolni a következő személynévek :

Hammurabi korából :

A-bil-ir-ši-tim = a föld fia.⁴

Mār-iršitim = a föld fia.⁵

¹ Harris GPL 87. A következő három személynév fordítását kétséssé teszi a második névelem hímnemű formája. A fordítás ebben az esetben : a jólét (békesség) leánya, stb.

² U. o.

³ Lidz. NE 246.

⁴ PN 58.

⁵ PN 122.

Hammurabi és a középasszír korból :

Már-um (UD)-XX (*ešra*) = húsz napos fiú.¹

Hammurabi korából :

Šu-mi-ir-ši-tim = a föld fia.²

Az istenleányság *leány* elemének az istenségre vonatkozó értelmét az óbabilóni *Márat-ir-ši-tim* = «A föld leánya» személynév teszi kétesé.³ A háromtagú *Sin-apla-ušur*, stb. típusú nevekben a *fiú* (*leány*) elem biztosan az újszülöttre vonatkozik és *Stamm* szerint azok közé a nevek közé kell ezeket a neveket soroznunk, amelyekben a fiú neve az atya (névadó) kívánságát, illetve gondolatát fejezi ki.⁴

Mivel a *Már-Enlil-samsum-šamé* = Már Enlil (Enlil fia istenfiú) az ég napja⁵ és *Ša-kat-Márat-Sin* = Márat Sin (Sin leánya istenleány) magasztos⁶ személynév típusokban az istenfiú (-leány) elem valóban szerepel, a fenti táblázatnak legalább is egyes neveit elfogadhatjuk rokonságot kifejező teofór neveknek, de *Nielsen*-nel hangsúlyozni kell, hogy a fiúisten *fiú* jellegében nagyon ritkán nyilatkoztatja ki magát. Bizonyítja ezt az a tény is, hogy északon a fiúisten előtérbenyomulásával a fiút (Šamaš, Marduk, Nabû, stb.) a személynévben *atya* jelleggel ruházták fel.⁷

3. A fiú (leány) taggal összetett személynévnek vallási háttere.

A személynévnek tehát tanuságot tesznek a mellett, hogy az istennek fia, illetve leánya van. A következő feladat keresni a nevek istenfiú elemének vallási hátterét: kire vonatkozik az isten fia (leánya) határozmány és hogyan kell ezt értelmezni. A személynévnek *isten fia* mögött valamelyik istennév rejtőzhetik. Egy mágikus szöveg pl. Mardukot a mélység elsőszülöttjének nevezi,⁸ a mitológia pedig Šamašt mint napistent Sin fiának tulajdonítja.⁹ A személynévnek különféle isteneket ismernek elsőszülöttnek:

Ellil-ba-kir = Ellil az elsőszülött.

Sin-ba-kir = Sin az elsőszülött.¹⁰

Mivel az isten nem lehet az emberek elsőszülöttje, ezek a

¹ PN 123; EM 60.

² PN 151.

³ UZP 482.

⁴ AN 31.

⁵ APN 134.

⁶ PNCass 130.

⁷ V. ö. Nielsen AM 33.

⁸ Jastrow RB 346.

⁹ Nielsen DG 104.

¹⁰ PNCass 165.

személynevek okvetlenül feltételeznek valamilyen istencsaládot. *Nielsen* ezt az istencsaládot asztrálisnak látja. Šamaš mint napisten (más nevei: Marduk, Nabû, Nergal, Tamûz, Ninurta) az égi elsőszülött, de az ő istenfiúsági jellegében az emberek is részesednek.¹ Ő az első isteni emanáció, a teremtés elsőszülöttje.² Az égi istenfiúnak, mint természeti istennek nem a Nap a külső kinyilatkoztatási formája, hanem a Venus, illetve Merkúr.³ Különösen délen jelenik meg a Venus-csillag képében és pedig mint kisgyermek. Ezért kapja az Al-Ukasir, Du-l-Halaş, vagy Al-Halaş = «a kicsiny», «a szeplőtelen» nevet.⁴ A palmirai feliratokban az «ilâha tâba ũa-rahmâna» (= a jó és irgalmas isten) név őt illeti.⁵ Az emberek előtt itt is ritkán nyilatkoztatja ki magát, de elszakadva az asztrális vonatkozástól, északon annyira előtérbe nyomul, hogy mellette a Hold-atya elvesztette jelentőségét.⁶ Délen is az 'Attar-kultusz inkább atya, mint fiú-isten-tisztelet volt. Ezt látszik igazolni az a tény, hogy egy sabwati hadramauti felirat 'Attar-t Sin atyjának nevezi.⁷ Egy harimita törzsnek a neve ab^m 'Attar = 'Attar atya.⁸ Ezzel a névvel megegyezik az אב־אֶתְרִי (Ab-Attri) személynév.⁹

Ha *Noth*-nak abban igaza is van, hogy *Nielsen* túlzottan hangsúlyozza az óségi vallás istencsaládjának asztrális jellegét, abban még sincs igaza, hogy *Nielsen* teóriájában — mint ő mondja — az istenleány nem jut szerephez.¹⁰ Más kérdés azonban, hogy a személynevek *fiú* elemét vonatkoztathatjuk-e minden esetben az istenfiúra, mint ahogyan *Nielsen* gondolta.¹¹ Mivel túlságosan elvont lenne egy *Apil-Sin* típusú névben következetesen az istenfiúra gondolni (különösen ha a személynév három tagból áll, mint pl. ^a*Sin-apla-uşur*), a fiút az emberek között is kell keresnünk. Igaz ugyan, hogy az arámoknál van egy בִּן (Bin) nevű isten¹² és Hamurabi korában a pir'u névelem isten-determinatívummal is szerepel (^a*Pi-ir-a-bu-um*¹³), de ez annyira elszigetelt jelenség, hogy innen a személynevek értelmezésére vonatkozólag általános következtetést le nem vonhatunk. Az is vita tárgya, hogy az ugariti szövegek Bn Elm-je Môt fiúistenre utal-e, vagy inkább Bnê Elim

¹ Nielsen DG 106.

² Nielsen AM 45.

³ Nielsen AM 20.

⁴ Niels. DG 233.

⁵ Niels. DG 122.

⁶ Niels GD 126.

⁷ Nielsen AM 33.

⁸ Niels. AM 42.

⁹ KG III. 351.

¹⁰ IP 71—72 és 72¹; v. ö. Niels. AM 29.

¹¹ V. ö. Niels. DG 106.

¹² Lidz NE 237.

¹³ PN 135.

olvasási forma részesítendő-e előnyben s így az említett név jelentése: «az istenség fia(i)».¹

Biztos az, hogy a közösséget ősi időktől fogva az istenség fiának hiszik. Így a szabeusok neve kollektíve: walad Ilmukah, a katabánoké walad 'Amm. A mineusok is awlad Wadd, Wadd fiainak nevezik magukat.² Móz. II. 4, 22—23; Oz. 11, 1; Iz. 1, 2; Zsolt. 80, 161, stb. az izraelitákat nevezi Isten fiának.³ A moabitákat a Móz. IV. 21, 29 Kamos fiaí és leányainak nevezi. A személynevek isten-ember viszonya az egyén számára sem természetlen: az egyén — neve tanúsága szerint — az isteni családban kap helyet.⁴ Ez a személyi kapcsolat Izraelben is megtalálható,⁵ és különösen a próféták idejében jut előtérbe a kollektív kapcsolat mellett.⁶

Van tehát valamilyen atya-fiú kapcsolat az isten és az ember (-közösség) között. Marad a kérdés, hogy milyen viszonylatban kell gondolnunk ezt az istenfiúsági viszonyt. Kétféle megoldási lehetőség mutatkozik. Az egyik az ember(közösséget) fizikai, biológiai értelemben, a másik képletesen gondolja az istenség fiának.

I. Bizonyos, hogy az arabok az istenfiúságot fizikai leszármazásnak gondolják.⁷ *Smith* a próféták által hirdetett zsidó vallásban kizárja ugyan az istenatya és emberfiú vérrokonságát, de — hivatkozva a szentírás egyes helyeire — ezt annál jobban kihangsúlyozza a pogányoknál.⁸ Az arabok ősi törzsisztene a törzzsel vérrokonságban áll. Izrael papi családjainak külön szociális helyzete is azt látszik igazolni, hogy a vallási közösség valamikor a vérközösséggel egybeesett. Ennek maradványa a Móz. I. 6, 1—4-ben foglalt elbeszélés Isten fiairól és az emberek leányairól. A sémiek vallásának eredeti formája tehát — *Smith* szerint — a vér tisztelete volt.⁹

Nielsen teljes mértékben jóváhagyja *Smith* felfogását a vérségi kapcsolatra vonatkozólag.¹⁰ Az ember két istenszülőtől származik fizikailag, amiért is az isten és az ember egymáshoz való kapcsolata

¹ Closen: Die Sünde. 164¹. Jóh 1, 6; 2, 1; 38, 7 szerint a csillagok a בְּנֵי אֱלֹהִים, ill. a Zsolt. 29, 1; 89, 7 szerint בְּנֵי אֱלִים.

² Nielsen DG 171; AA 217; 193.

³ V. ö. Eichrodt ThAT I. 24; Nielsen DG 171; IP 80.

⁴ Niels. AA 192.

⁵ L. IP 75; v. ö. IP 80.

⁶ Eichrodt ThAT I. 188 sk.

⁷ Curtiss UR 125; Nielsen DG 83.

⁸ Jer. 2, 27; Móz. IV. 21, 29; Mal. 2, 11.

⁹ Smith RS 27—36. Ugyanígy Stade is. L. König: Gesch. der altt. Rel. 70.

¹⁰ Nielsen DG 139.

vérrokonságon nyugszik.¹ A személynevek a családmitoszból eredtek és vérrokonságra utalnak, mivel abban a régi nyers korban, amelyből ezek a személynevek származnak, a társadalmi élet vonatkozásai egyedül a vérségi kapcsolaton alapulnak.² Az istenek fizikai, biológiai nemzése nemcsak az embereket hozza létre, hanem az állatokat is és a csillagokat is.³ Ez az eredetileg tisztán fizikai kapcsolat később az erkölcsi szempontokat is figyelembe vette.⁴ Ez a fogalom északon azt eredményezte, hogy a mindent-szülő Istar adoptív anyává lett.⁵

Noth szintén az eredeti vallásformát vérrokonsági viszonyban gondolja, de figyelembe veszi a gonviselést is, mint az atya-fiú reláció eredeti háttérét.⁶

Az ősz kultuszának és a totemista felfogásnak is az istenség és az ember vérrokonsági kapcsolata ad alapot.⁷

Az eredetileg fizikailag elképzelt atya-fiú viszony mellett foglal állást *Baudissin* is. Bizonyos az, hogy az izraeliták átvitt értelemben nevezték magukat, mint népet, Jahve fiának, de nem feltételezhetjük még náluk sem, hogy ez a forma volt az eredeti, mivel az אב szó, mint a fiúság korrelatívuma, végig megtartotta a szülő értelmet is.⁸ A fizikai háttér mellett azonban már eredetileg is feltételeznünk kell átvitt értelmezést is, mivel a sumérok-nál, — akiktől származhatik az északi sémieknél atya-fiú viszonyban elgondolt vallási nézete — *Gatumdu(g)* istennő anyai jellegét az *úr*nő-vel párhuzamosan említik.⁹ És valóban az ókor az *atya* szóval rokonjelentésűnek látta az *úr* jelzőt, a *szolgá*-val a *fiú*-t.¹⁰ Mivel az isteni atyaság kezdetben csak a közösséggel kapcsolatban nyilvánult meg, a fiúság gondolata csak a közösségre vonatkozik, ezért a személynevekben kizárólag az אב elemet lehet ősi eredetűnek tartani,¹¹ míg a személyi viszonyt kifejező fiúság újabb keletű,¹² mint ezt az ószövetségből *Eichrodt*-tal együtt kimutatja.¹³

II. A másik megoldási lehetőség az atya-fiú viszony eredeti háttérére vonatkozólag a metaforikus értelmezés. *Nielsen* nem veti

¹ Nielsen DG 81—82.

² Nielsen DG 144, 146, 154.

³ Nielsen AA 211.

⁴ Nielsen AA 215.

⁵ ZDMG 92 (1938) 524.

⁶ IP 74—75.

⁷ L. I. § 5.; v. ö. Lagrange I. 188.

⁸ KG III. 324.

⁹ KG III. 367—68.

¹⁰ KG III. 309.

¹¹ KG III. 357.

¹² KG III. 362.

¹³ V. ö. u. o. és *Eichrodt* THAT

ugyan vissza a képletes jelentésmódot, de ezt csak a későbbi idők jellegzetes változásának tudja be és *Nestle*-vel figyelmeztet arra, hogy a rokonsági személyneveknek ez nem lehet az eredeti háttere.¹ *Smend*² nézete ellen *Baudissin* említi, hogy az isten az ősatyák sorában ugyan az első, de ez nem jelenti, hogy *Baudissin Smith* elméletével együtt a vallás eredetét az ős kultuszában látná.³

Egy sumér legenda szerint a Kis-i Nintu istenanya formálja az emberi alakokat, a férfiakét Ašširgi, a nőkéét saját képére.⁴ Lehetőséges-e, hogy a sémiekek (északon) már eredetileg is ebben a formában vették át az istenszülő fogalmat?⁵

*Lagrange*⁶ nem tartja valószínűnek azt a nézetet, amely az ósémiekek rokonsági neveit az istenek fizikai szülőségéből következteti. A képletes értelmezés mellett bizonyítanak szerinte egyes személynevek. Pl.

בְּהוֹלֵד = Újhold fia.

Ez a név arra utal, hogy a gyermek újholdkor született. Ugyanilyen metaforikus értelmezést követel az אֲבִירָטַל = «a harmat atyja» név is.⁷ A kéttagú nevek területén biztosan metaforára kell gondolnunk a Hammurabi korából származó *Már-Purattum* = Eufrates fia,⁸ valamint a középasszír *Már-Idigla* = a Tigris fia⁹ személynév esetében is. A mágikus szövegek is metaforikus értelmezést kívánnak az «istene gyermeke» kifejezésben, mivel t. i. az embert a gonosz lelkek hatalmából az isten(ek) gondviselése alá akarják helyezni.¹⁰

Dhorme a totemizmus fizikai elgondolásával szemben a tisztán metaforikus értelmezést vallja helytállónak.¹¹

Különösen hangsúlyoznunk kell az átvitt magyarázást az ószövegségben és itt is leginkább a mozaizmus korában. «Fizikai értelemben vett istentől való leszármazás gondolata a zsidóknál sohasem volt meg.»¹²

¹ Nielsen DG 78; Nestle: Die israelitischen Eigennamen. 1876. 183—87.

² Smend: Alttestamentl. Religionsgeschichte³. 30, 2.; KG III. 333—34.

³ U. o. 334.

⁴ Jeremias HAG 88.

⁵ Nem látszik azonban a dolog természetéből kifolyólag, hogy az istenatya és emberfiú képe idegen behatás lenne.

⁶ Lagrange ERS 116. sk.

⁷ Nézetem szerint e név háttere: אֲבִירָטַל kifejezi valamilyen kategóriában az elsőbbséget. Tehát az említett nevet viselő nő a harmat lehelletszerű finomságánál és gyöngédségénél is finomabb és gyöngédebb.

⁸ PN 122.

⁹ EM 59.

¹⁰ RHR 105 (1932) 229—35.

¹¹ Dhorme RAB 197.

¹² Gunkel—Zscharnack: Die Religion in Geschichte und Gegenwart. Tübingen, 1931. V. kt. 1444.

Hogy ez a metaforikus értelmezés nem idegen a sémi néplélek előtt, igazolja *Zenğirli*-ből Kilamu felirata (kb. 825. Kr. e.): «Én azonban atyjuk lettem, anyjuk lettem, testvérük lettem. Aki eddig házi jószágot még nem is látott, azt egy egész csorda birtokosává tettem. Aki háziállatot még nem is látott, azt háziállatok, ezüst és arany birtokosává tettem.»¹

Az Isten és az ember közötti atya-fiú viszony tehát képletesen fejezi ki az isteni gondviselést, szeretetet. «A személynevek — mondja König — nem bizonyítják, hogy Izraelben valamikor vérrokonsági kultuszközösség lett volna.»² *Eichrodt* a személynevek háttéréül az atyai uralmat is feltételezi.³

Ezek után tehát a Móz. I. 6, 2-ben említett בני אלהים értelme Closen szerint ez: «A fiú az atyának és az Elohim-nak lesz a képe, mivelhogy az atya is az Elohim képére alkottatott. A nemzés indítóoka az, hogy az atya hasonlatosságával együtt az Isten képe és hasonlatossága is átöröklődjék.»⁴

Az *Apil-Sin* típusú személynevek háttére, keletkezésüknek oka az istenség-törzs-egyén egymáshoz való viszonyában keresendő. Az istenségtől való származás és a gondviselés tudata természetsszerűleg adja az istennek az atya nevet. Az atyaság korrelatívuma, a fiúság, az atya-gondolat után és annak analógiájára fejlődik ki. Amint az isten *atya* a törzzsel, illetve később az egyénnel szemben, úgy az istenfiúság is eleinte a törzzsel kapcsolatban nyilvánul meg: az ember az isten fia, amennyiben annak a törzsnek a tagja, amelynek az ill. isten az atyja; ez az atya-fiú viszony később — különösen északon — az isten és az egyén egymáshoz való viszonyává alakult. Így hát a személynevek *fiú*-eleme eredetileg természetes értelmezésű, de kezdettől fogva a metafora is érvényesült. Ez a metafora az istenségnek és a nevet hordozó egyénnek egymáshoz való viszonyában áll: a személynévben szereplő isten a név hordozójának védőistene. Az egyedi vonatkozás azonban nem jelent individualista felfogást. Az egyén a közösség vallásának védőistene nevét viseli és így neve által abban a formában lesz a védőistenének a fia, amely formában a kultusz közössége (törzs pl.) magát az isten fiának tartja.

¹ TUB I. 442.

² König: *Gesch. d. altt. Rel.* 77.

³ *Eichrodt ThAT* III. 50.

⁴ Closen: *Die Sünde.* 163. Cur-

tiss értelmezése: «Isten fiai» a hívő séthiták, «az emberek leányai» pedig a kánaánita nők. Ez a nézet valószínűnek látszik.

4. A király, mint az istenség fia.

A sémiekek — akárcsak az egyiptomiak és sumérek — királyukban a megtestesült istent látják. Természetszerűvé teszi ezt a felfogást az a tény, hogy az istenség is a hivekkel szemben a király nevet viseli, mint ezt a következő személynév-típusok igazolják :

Már-Ea-šar-mâti = Ea fia az ország királya.

Már-Enlil-samsum-šamê = Enlil fia az ég napja.¹

Arábia és Abesszinia ősi lakói a királyt istenként tisztelték, mint a földön megjelenő Venus-istent ('Attar-t). Az arab király nem természetes úton születik, hanem magától az istentől. Így lesz az ausani király neve Bin Wadd : Wadd fia, a katabán királyé pedig Bkr 'Anbaj = 'Anbaj elsőszülöttje.² Egy katabán feliratban az istenhármas 'Attar-ját Mlkn = Malik-an = az *istenkirály* szóval helyettesítik be.³ A feliratok fizikai értelemben hirdetik a királynak istentől való leszármazását.⁴ A király tehát mint isten fia az égi isten-fiúnak képviselője,⁵ de az arabok törzsi rendszere mellett a gyakorlatban a törzsfő mellett nagy méltósághoz sohasem jutott, mint ahogyan az égi istenfiú is háttérbe szorult a nemzeti istennek hitt atyaisten mellett.⁶

A babilóni nyelvemlékekben már a III—II. évezredben erősen megnyilvánul a királyi hatalom és következésképpen a király iránti tisztelet. A Kr. e.-i I. évezredben a királytisztelet meghonosodott az új babilóniaknál, arámoknál, fönikeknél, hébereknél is, Kr. után pedig a palmiraiaknál és púnoknál a tulajdonképeni főisten lett.⁷

Az északsémi király a megtestesült (Nap)isten. Az óbabilóni királyok istennek hivatják magukat, amit címük is bizonyít : «igazságos isten», «az ország napja». Egy babilóni személynév Hammurabi istenségéről tanuskodik : Hammurabi-^dŠamši = Hammurabi az én napistenem.⁸ Az egyiptomi felfogás mintájára a királynak itt is csak az anyja emberi anya, az atyja valamelyik isten.⁹ Aššurbanipal *binûtu Aššur u Belû* = «Aššur és Belit fiá»-nak mondja magát, aki már : «*ina libbi ummišu*» = «anyja méhében» király lett.¹⁰ Különösen szerették a királyok Ištar fiának nevezni magu-

¹ APN 134.

² Nielsen AA 233—34.

³ Nielsen DG 234.

⁴ Nielsen DG 294—95.

⁵ Nielsen DG 85.

⁶ Nielsen DG 92.

⁷ Nielsen DG 97.

⁸ Nielsen DG 291.

⁹ Nielsen DG 293.

¹⁰ Nielsen DG 296.

kat.¹ De így a királynak anyja is jelölve van, amiért is a metaforikus istenfiúság gondolata is megokadatolt. V. ö. a *Šar-ru-um-ki-ma-ilim* = a király olyan, mint az isten(ek) személynevet.² *Heinisch* ennek az adopciónak kezdetét a trónralépésben látja.³ «Bizonyos az adopcio gondolatának ténye a babiloniaknál, de az a hit, hogy a király egy istennőtől született, minden kétséget kizáróan nem bizonyítható», mondja *Hempel*.⁴ *Baudissin* nem foglal állást ebben a kérdésben: «Hogy hogyan kell az istennőnek ezt az anyaságát felfognunk, tisztán képletesen-e, vagy az istennő által történő adopciónak-e, vagy teljesen reálisan-e — ami nem valószínűtlen nézet —, egyik esetben az egyik, másik esetben a másik nézet jut érvényre.»⁵ A király hatalma despota hatalom. Eltűnt ugyanis a régi törzsi szervezet és vele a törzsfő atya-tisztelete, s helyettese a király, az istenfiú, vette át az uralmat, aki a személynevekben Ba'al = úr, Melek = döntő, tanácsadó néven szerepel,⁶ babiloni speciális néven pedig Šarru = felettes.

A zsidóknál is a király az Isten fiaként szerepel Dávid korától kezdve, amennyiben ő képviseli az egész népet az Isten előtt.⁷ Az Isten-fiúság értelme azonban itt tisztán képletes,⁸ ill. *Hempel* szerint fizikai adopcio: a király tudja, hogy Jahvetől kapta hivatását és tudja, hogy az egész világgal szemben Isten lelke van rajta.⁹ Sőt *Hempel* annyira kiemeli az Isten-király gondolatát, hogy szerinte az Izrael előtti kor az Istent királynak látta és csak később fejlődött ki az atya-felfogás.¹⁰ Az ugariti főistenség, El, is a *mlk* címet viseli.¹¹ A Molok (Melek) nevű istent a biblia elítélően említi.¹² Az izraelita király neve a Kr. e. I. évezredtől kezdve: אֲדָמָה = úr. Mivel az אֲדָמָה cím az Istenre is és a királyra is egyaránt ráillik, az אֲדָמָה szó a מֶלֶךְ hasonló szerepű szóval rokonértelmű és talán — mint *Nielsen* gondolja — ez a név a Molok-tisztelet ellen irányul: ne legyen az Isten, Jahve, címének írása a pogány istenség nevének írásával azonos.¹³ A király tehát az Isten földi helytartója, akit az újévi trónfoglalási ünnepen Jahve-vel együtt dicsőítettek.¹⁴

¹ Smith RS 40.

² UZP 495.

³ Heinisch ThAT 329.

⁴ Hempel: Gott und Mensch. 174³.

⁵ KG III. 369.

⁶ Nielsen DG 234; AA 239—40.

⁷ Kir. II. 7, 14; Zsolt. 89, 27.

⁸ KG III. 361.

⁹ Hempel: Gott und Mensch. 175.

¹⁰ U. o. 179.

¹¹ Th. (1938) 17. (41): Aistleitner: A Keret-legenda.

¹² Kir. II. 23, 10; Jer. 32, 35; Móz. III. 18, 21; 20, 2—5; I. Nielsen DG 236.

¹³ Nielsen DG 237.

¹⁴ Zsolt. 2; 21; 45; 72; 110.

Ő képviseli a földön az isteni igazságosságot,¹ mint égi követ,² s ezért trónja örökké áll.³ Ugarit királya, Keret, szintén az istenség, El, fia. Mivel azonban Keret El szolgájaként is szerepel, valószínűleg metaforikus istenfiúságra kell ebben az esetben gondolnunk.⁴

Az arám בנהדר (helyesebben talán ברהדר) és ברכב királynevek is megengedik azt a következtetést, hogy a király az istenséggel fiú-viszonyban áll.⁵

A főnikeknél a tírusi Ba'al a מלְקֶרֶת = «a város királya» nevet kapja.⁶ *Vergilius* és *Silius Italicus* tanúsága szerint a tírusi királyok Ba'al fiainak nevezik magukat.⁷

A palmiraiaknál a ברנבו, ברשמש nevek ugyanezt a felfogást bizonyítják.⁸

Összevetve tehát a királyneveket a többi személynévvel, a végső következtetés ez: A *Baudissin* által hirdetett «részben metaforikus értelmezés»-nek⁹ mindig helye marad a *Mâr-Sin* típusú személynévek területén. Hogy aztán a király istenfiúi mivoltát a régiek hogyan gondolták, a személynévek adataiból nem lehet megállapítani. Ezek ugyanis módozatot nem fejeznek ki. Nem valószínű azonban, hogy valamikor a csupán fizikai értelemben vett leszármazás hite érvényesült. A בן, binu stb. szavak jelentése függési viszonyt fejez ki (szolga, utód stb.). A király tehát az istenség fia, amennyiben az istenség helyett és nevében uralkodik. Lehetséges, hogy ehhez a tisztán metaforikus értelmezéshez, különösen a nép hitében, a fizikai leszármazás gondolata is hozzájárult. Nem valószínű azonban, hogy az istenség és a király viszonyát pusztán a leszármazásban látták volna. A személynévekben a metafora alapját szolgáltathatja az Istentől való függés és gondviselés tudata, a királynevekben ezenfelül a tekintély, az istenségnek a gondviselés vonalán megnyilvánuló akarata a király akaratán keresztül.

¹ Zsolt. 45, 5—8; 72, 1. sk.

² Zsolt 45, 3; 110, 3.

³ Zsolt. 45, 7. 17; v. ö. Eichrodt ThAT I. 56. és I. 258.

⁴ Th. V. (1938) 16. L. a leghenda 10. és 153. sorát.

⁵ Nielsen DG 295; KG III.359.

⁶ DG 100.

⁷ Verg. Aen. I. 729; Ital. Púnica I. 87; L. Smith RS 31.

⁸ Smith RS 31.

⁹ KG III. 361.

III. §. Az Istenség mint az ember testvére.

1. A Sin-ahu/i típusú személynevek.

A személynevek ősidőktől fogva ismerik az istenségnek testvéri jellegét. Bizonyítja ezt a következő korok és típusok szerint összeállított táblázat.

Akkád : *Ī-li-ma-a-ḫi* = az istenem az én testvérem.¹

A-ḫi-ma-ra-az (š, s) = Maraz (?) a testvérem.²

Hammurabi korából :

A-ḫu-(um-) wa-du-um = Wadd (?) a testvér.³

Ili-ma-a-ḫi = az istenem a testvérem.⁴

Ha-bil-a-ḫi = *הביל* (?) a testvérem.⁵

Nabû talîmu = Nabû az ikertestvér.⁶

Šamaš-atta-talîmu = Šamaš, te vagy az ikertestvér.⁷

Kaššu korból : *A-ḫi-ilu* = testvérem az isten.⁸

Kappadóciai : *A-aḫ-^dŠamaš* = Šamaš a testvér.⁹

A-aḫ-Ištar (A-šir) = Ištar (Ašir) a testvér.¹⁰

Akkád : *Itti-^dAdad-aḫûtu* = Adaddal van a testvérség.¹¹

Ili-ma-aḫi = az istenem a testvérem.¹²

Aḫi-Nergal = Nergal a testvérem.¹³

^dŠin-aḫi-uedi = Sin az elhagyatott testvére.¹⁴

Héber : *אחיה* = Jahve a testvér.¹⁵

יראח = Jahve a testvér.¹⁶

הראל = az Isten a testvér.¹⁷

¹ UZP 476.

² Th Bauer OK 51.

³ v. ö. héber : *אחוד* ; PN 63 ; WGG 39.

⁴ PN 101 ; Ungnad BBH 420.

⁵ WGG 40. Vele szemben Stamm : A testvér halott. (AN 296.)

⁶ WGG 52.

⁷ U. o. ; v. ö. AN 78.

⁸ PNCass 50.

⁹ PNCass 76.

¹⁰ U. o.

¹¹ APN 108 ; AN 230.

¹² AN 300 ; Dhorme RAB 198.

¹³ APN 17.

¹⁴ AN 241.

¹⁵ IP 18 ; 67°, 69, stb. V. ö. idegen területen König : Gesch. d. altt. Rel. 215 ; Hehn BBG 234 ; APN 16 ; NRVT 20 ; UZP 461.

¹⁶ IP 69, 141 ; KG III. 375.

¹⁷ Nielsen DG 93².

Fönik : $\text{אחבעל} = \text{Ba'al a testvér.}^1$
 $(\text{ח})\text{מלכ} = \text{Milk(at) a testvér.}^2$

Középasszír : $\text{Sin-ahi} = \text{Sin a testvérem.}^3$

Az isteni nővérség az istennek fiútestvérsége mellett a személynevekben elenyészően kis mértékben fordul elő :

Akkád : $\text{Aĥât-îlîja} = \text{a nővér az istenem.}^4$
 Újbabiloni : $\text{A-ĥat-îlî-ja} = \text{a nővér az istenem.}^5$
 Fönik : $\text{מלכ(א)חמלקר} = \text{Melkart a nővér.}^6$
 $\text{חמלכ} = \text{Milkat a nővér.}^7$

A személynevek tehát bizonyítják, hogy az אח (*aĥum*) szó nemcsak testvér, közeli rokon, törzstárs jelentéssel bír, hanem az istenségnek is egyik határozománya. Hogy az istennek a testvérségi viszonyban hitt emberközelsége mennyire a sémi néplélek tulajdonsága, a Kr. u.-i újképzésű és új tartalmú abesszín személynevek is bizonyítják :

$\text{Aĥwa Krestôs} = \text{Krisztus testvére.}$
 $\text{Eĥta Krestôs} = \text{Krisztus nővére.}^8$

2. Az *aĥum*, mint önálló teofór névelem.

Aĥu önálló teofór értékét a személynevekből még határozottabban ki lehet mutatni, mint az *abum* esetében láttuk. Ez a jelenség azt bizonyítja, hogy az istenségnek kijáró tisztelet inkább a bizalom, mint a tekintély vonalán mozgott. Az *aĥum* mellett szereplő isteni tulajdonítások és jelzők a következő táblázat alapján szükségképpen a személynevek *aĥum* elemének teofór volta mellett bizonyítanak.

Csak azok a személynevek kapnak helyet az alábbi táblázatban, amelyeknek az *aĥum* eleme a mondat alanya. *Nielsen* teóriájával szemben a ^d*Sin-aĥam-iddin(am)* formájú nevek családi vonatkozású, közönséges értelmű nevek. Közönséges értelműek azok az *aĥum*-nevek is, amelyek tartalmuknál fogva nem vonatkozhatnak az istenségre, mint pl. az akkád : *Aĥa (PAP)-la-rim* = a testvé-

¹ Nielsen DG 80 ; 136¹ ; 264¹.

² Harris GPL 76 ; KG III. 376.

³ EM 74.

⁴ AN 303.

⁵ NRV 47.

⁶ Nielsen DG 138 ; Lidz. NE 211 ; Harris GPL 76.

⁷ Harris GPL 76.

⁸ Nielsen DG 138.

remeny meg akarok könyörölni¹; valamint — *Nielsennel* szemben — az *A-hi-ša-gi-iš* = A testvérem halott.²

Az *aḫum* névelem mellett a személynevekben a következő isteni tulajdonítások szerepelnek:

1. Mindenekfelettség.

Akkád:

Mannu-ki(ma)-aḫi/e = ki olyan, mint a testvérem.³

2. Az élet ura.

Akkád és Hammurabi korából:

A-hi-li-ib-lu-ut = bár életet adna? (v. élne) a testvérem.⁴

3. Szeretet.

Újbabiloni:

Aḫi-irašši = a testvérem szereti őt.⁵

Az északi sémieket mind szeretik a testvért *drágá*-nak nevezni: *Aḫi-uakar* = a testvér(em) drága,⁶ amely név az arámban valószínűleg asszír kölcsönnévként אַחִיקַר formában szerepel.

4. Bölcsesség.

Középasszír:

Aḫi-(i)-di = a testvérem tud.⁷

5. Alkotás.

Tamaudi:

אֶחָאֵלָא = testvére ajándéka.⁸

Hammurabi korából:

Aḫu-apla-ibni = a testvér fiút alkotott.⁹

Aḫu/i-bani = a testvér(em) az alkotó.¹⁰

Kaššu korból:

Aḫ-iddina = a testvér adott?¹¹

A-hi-ba-ni = a testvérem az alkotó.¹²

¹ AN 292.

² AN 296; WGG 51; v. ö. Nielsen DG 280.

³ APN 125.

⁴ UZP 461; WGG 50; PN 181; AN 309.

⁵ NRV 20.

⁶ IP 18 stb.; UZP 461; Ungnad BBH 407; PNC 76; EM 14; NRV 20.

⁷ EM 13.

⁸ NSS 255.

⁹ WGG 50.

¹⁰ WGG 50, 51.

¹¹ PNCass 50. Ill., ha elliptikus név, akkor a Sin-aḫa-iddin = «Sin testvért adott» típusú névcsoportozás tartozik.

¹² U. o.

Akkád :

Aḫi-(it-)tab-ši = a testvérem tette, hogy létezzem.¹

Aḫu/i-bāni = a testvér(em) az alkotó.²

Aḫ-iddin = a testvér adott (?)³

Kappadóciai :

I-din-a-ḫu-um = adott a testvér.⁴

Középasszír :

Aḫi-iddina = a testvérem adott.⁵

Aḫu-bāni = a testvér az alkotó.⁶

Aḫu-êreš = a testvér plántált.⁷

Újbabiloni :

Aḫi-êreš = a testvérem plántált.⁸

Aḫi-iddin = a testvérem adott.⁹

Aḫi-ittabši = a testvérem tette, hogy létezzem.¹⁰

Arám :

אחלכר = a testvér vette.¹¹

6. Gondviselés.

Hammurabi korából :

Aḫu-dūri = a testvér az oltalmam.¹²

Akkád :

Aḫi-dūri . . . = a testvérem az oltalmam.¹³

Aḫi-dūr-enši = a testvérem a gyöngék oltalma.¹⁴

Aḫi-lamašši = a testvérem a védőistenem.¹⁵

Aḫi-sūru = a testvérem a bástya.¹⁶

Aḫu ušur = testvér, védelmezz !¹⁷

Héber :

אחי עזר = a testvér a segítség.¹⁸

7. Hatalom.

Hammurabi korából :

Aḫi-milki = a testvérem a királyom.¹⁹

¹ APN 16.

² APN 14 ; AN 295 ; IP 69.

³ Nielsen DG 93^a.

⁴ PNC 76.

⁵ EM 13.

⁶ U. o.

⁷ U. o.

⁸ NRV 20.

⁹ U. o.

¹⁰ U. o.

¹¹ Lidz. NE 212.

¹² WGG 50.

¹³ APN 15 ; IP 69.

¹⁴ APN 15 ; IP 67, 69.

¹⁵ APN 16.

¹⁶ APN 17.

¹⁷ Dhorme RAB 197.

¹⁸ IP 70 ; Nielsen AM 44, DG 93.

¹⁹ WGG 50.

A kaššu korból :

A-ḫu-u-a-li-i = a testvérem hatalmas.¹

Akkád :

A-ḫi-ālik-maḫri = a testvérem a vezérem.²

Aḫu-ālik-panī = a testvér a vezér.³

Akkád :

Aḫi-lī = a testvérem hatalmas.⁴

Aḫi-milku/i = a testvérem a király(om).⁵

Héber :

אחימלך = a testvér a király.⁶

Fönik :

אחמלך (חמלך) = a testvér a király.⁷

Pún :

חמלך = a testvér a király.⁸

Nabateus :

אחמלכר = a testvér az ő királya.⁹

8. Jóság és fenség :

Hammurabi korából :

A-ḫu-ṭābum = a testvér jóságos.¹⁰

Kappadóciai :

Tāb-a-ḫi(-e) = jó a testvérem.¹¹

Középasszír :

Aḫi/u-daik = a testvér(em) jóságos.¹²

Aḫu-ṭābu = a testvér jóságos.¹³

Tāb-aḫu = jóságos a testvér.¹⁴

Akkád :

Aḫi/u-dāmiḫ = a testvér(em) jóságos.¹⁵

Aḫi/u-nā'id = a testvér(em) magasztos.¹⁶

Aḫi-rāmu = a testvérem fenséges.¹⁷

Aḫi/u-ṭābu = a testvérem() jóságos.¹⁸

¹ PNCass 51.

² APN 14.

³ AN 56 ; IP 67, 69.

⁴ APN 17 ; IP 69 ; AN 295.

⁵ APN 17 ; Nielsen DG 137¹ ; 93 ; 264².

⁶ IP 70 ; OLZ 33 (1930) 594 ; Nielsen DG 137.

⁷ Harris GPL 75 ; Nielsen DG 137¹.

⁸ Lidz. Eph. 406 (57/6).

⁹ Lidz. NE 212 ; APN 17.

¹⁰ PN 63 ; WGG 51.

¹¹ PNC 76.

¹² EM 13.

¹³ EM 14.

¹⁴ EM 90.

¹⁵ APN 15 ; IP 69 ; AN 295.

¹⁶ APN 17 ; AN 295 ; IP 69.

¹⁷ APN 17 ; Nielsen DG 93.

¹⁸ APN 17 ; AN 295 ; IP 69 ; Nielsen DG 80.

Héber :

אָהירם = a testvér magasztos.¹

חירם = a testvér magasztos.²

אחינעם = a testvér szeretetreméltó.³

אחיטוב = a testvér jóságos.⁴

Arám :

אחיטוב (< אחיטב) = a testvér(em) jóságos.⁵

אחירם = a testvér(em) magasztos.⁶

Fönik :

אחירם, חירם, אחרם = a testvér fenséges.⁷

Hammurabi korából :

Ali-talimi = az ikertestvérem magasztos (?).⁸

9. Kegyesség.

Szabeus :

אֶחְרִיב ('Ahkarib) = a testvér megáldott.⁹

Nabateus :

אחינדב = a testvérem nagylelkű.¹⁰

Akkád :

^d*A-ḫu-ú(-a)-ga-mil* = a testvér(em) kegyes.¹¹

Héber :

אחינדב = a testvér nagylelkű.¹²

Fönik :

אחנר = a testvér nagylelkű.¹³

10. Igazságos.

Akkád :

A-ḫi-z/ša-du-uḫ = a testvérem igaz.¹⁴

11. Igazmondás.

Hammurabi korából :

A-ḫu(-um)-ki-nu-um = a testvér hűségese.¹⁵

Akkád :

Ahi-kîn-pî = a testvérem ura a szavának.¹⁶

¹ IP 18, 70.

² Lidz. Eph. 406 (19/33).

³ IP 15—16 ; 18, 166 ; KG III. 376.

⁴ IP 18, 153.

⁵ Lidz. Eph. 411 (236/1).

⁶ Nielsen AM 44.

⁷ Harris GPL 75.

⁸ WGG 52.

⁹ NSS 255 ; Nielsen AM 13, 44 ; IP 77.

¹⁰ Lidz. Eph. 309 (83 B³).

¹¹ AN 57.

¹² IP 70, 77.

¹³ Harris GPL 75.

¹⁴ Th. Bauer OK 51.

¹⁵ UZP 461 ; WGG 51 ; IP 67 ; Niels. AM 44 ; AN 295.

¹⁶ APN 16 ; IP 66.

12. Örökkévalóság.

A *kaššu* korból :

A-hu-da-ru-u (-ri-i) = a testvér örök.¹

Akkád :

Ahi-da-ri = a testvérem örök.²

Ahu (ŠEŠ) *-da-ru-ú* = a testvér örök.³

Mindezek mellett a tulajdonítások mellett az *ahum* névelem teofór voltát bizonyítják azok a nevek is, amelyek a testvér *fény*-ről beszélnek. Isten a fényben (csillag) nyilatkoztatja ki magát. Amikor tehát a testvér fényéről van szó, ez annyit jelent, hogy a testvér isten, mivel : *Núr-kí-ilim* = a fény olyan, mint az isten.⁴ A testvér fényisten mivolta ezekben a nevekben nyilvánul meg :

Akkád :

Ahi-nûri = a testvérem a fényem.⁵

Nu-úr-a-hi = a testvérem a fény.⁶

Ahu-nûri/u = a testvér a fény(em).⁷

Újbabiloni :

Ahi-nûr-' = a testvérem a fény.⁸

Nielsen — teóriájának megfelelően, amely szerint az *ahum* mindenütt teofór — egyes személyneveket a természetisten jellegével magyaráz. Az elhaló és újból megelevenedő természet a vallásra is nagy hatással volt. A természetnek erre a folytonos isteni változására utalnak a következő személynevek :

Ahi-met, ill. (?) a héber אֲחִימֶת = a testvér(em) halott(?).⁹

Hammurabi korából :

A-hi-ša-gi-iš = a testvérem meghalt.¹⁰

Akkád :

Ha-bi-il-a-hi = a testvérem halott.¹¹

Ahi(-ia)-kâmu = a testvérem feltámadt.¹²

Fönik :

אֲחִימֶת = a testvér feltámadt.¹³

¹ PNCass 51.

² APN 15. Tallqvist ezt a nevet azonban így egészíti ki: *Ahu-lu-dari*.

³ AN 295 ; 47.

⁴ AN 299.

⁵ APN 17 ; IP 69.

⁶ AN 245.

⁷ AN 129 ; Nielsen DG 93, 264².

⁸ NRV 20.

⁹ Nielsen DG 280² ; IP 40⁷.

¹⁰ WGG 51.

¹¹ AN 296 ; WGG 40.

¹² APN 16, 17.

¹³ Harris GPL 75.

jósága lenne — a személynevek tanúsága szerint. Kifejezik tehát a bensőséges viszonyt az istenség és az ember(ek) között. Az *ahum* szó azonban átlag az újszülöttre vonatkozik s ezért az *Ahu-iddin* típusú nevek értelme: «*^dSin-aha-iddin*», vagyis az ilyen képzésű nevek valószínűleg elliptikus formájúak. Vele szemben *Breitschaft* az *ahum* személynévelem teofór voltát védi.¹

Nielsen a fiúistent isten elsőszülöttjének (bukru) nevezi, aki ezáltal az emberek testvére lesz.² Mint az *atya* és az *anya*, úgy a *testvér* is a személynevek területén állandóan teofór. Mitologikus háttere: az ember az istencsalád (fizikai értelemben vett) fia és az istenfiú a testvére.³ Testvér az istenfiú abból a szempontból is, hogy az istenanya az istenatya leánya. Mivel az istenatya az istenanya és istenfiú közös atyja, ezért az anya és a fiú egymással testvérviszonyba kerül.⁴ A teofór *ahum*-neveket azonban emberi szempont szerint kell megítélni. Az istenatya az anyaistennővel szemben férj, de az isten — *Nielsen* szerint — sohasem szerepel a személynevekben férjként. Tehát az istenatya szemszögéből az isteni *elsőszülött* fiúként jelentkezik, de az emberrel való kapcsolatban az istenfiú neve *testvér*.⁵ Az istenfiú és az emberek testvér-viszonya vérrokonságon alapul.⁶ Mivel azonban az isten csak a törzzsel szemben atya, a fiúistenséggel csak a közös törzshöz tartozó egyének lesznek testvérek.⁷ Ez a testvérkultusz mint fiútisztelet oly nagy hatással volt a vallásra, hogy *Nielsen* állítása szerint ez a vallási nézet vezetett K. e. 2000 körül az asztrális vallásforma bukásához.⁸

Noth valószínűtlennek tartja *Nielsen* istencsalád elméletét, mivel az *anya* nem általános sémi teofór elem és mivel szerinte *Nielsen* elméletében nem jut szerephez az isteni nővér, akinek pedig a személynevekben *ahu*-val párhuzamos szerepe van.⁹ *Noth* nézete ez: mivel *Nielsen* istencsaládjának léte nem bizonyítható, s a személynév tulajdonosának egyéni vonatkozása az istenhez (testvérviszonyban) lehetetlen az ősi törzsi szervezet mellett, az *𐤀𐤁𐤏* szó ugyanarra az istenre vonatkozik, mint akire vonatkozik az *𐤁𐤏𐤍* szó. Tehát a monolatriát követő törzs egy istene atya és testvér egy személyben. Az egy törzshöz tartozó tagok szemszögéből nézve

¹ Hoschander: Maništusu (Die Personennamen auf dem Obelisk des Maništusu I. Straßburg, 1907), 17. sk.
V. ö. WGG 48—50.

² Nielsen DG 106.

³ Nielsen DG 94.

⁴ Nielsen AM 44.

⁵ Nielsen DG 137.

⁶ Nielsen DG 81—82.

⁷ Nielsen DG 137.

⁸ U. o. 250; AM 45—46.

⁹ IP 71 sk.

atya, a rokontörzsek szemszögéből pedig testvér.¹ Az *ahum*-nevek a törzsi vallást túléltek s a személynevekben teofór elemként szerepelnek.²

H. Bauer az אב és אה jelentésének azonosságára vonatkozó nézetét az אבראם és שמראם típusú nevek összevetésével cáfolja. Lehetetlen, hogy egy és ugyanaz az isten atya és fiú legyen. Ezzel azonban Noth monolatriás véleménye nem állja meg a helyét s így az atya melletti fiú analógiájára a testvérnek is különböznie kell az atyától.³

Nielsen teóriáját teljes mértékben Baudissin sem helyesli. Igaz ugyan, hogy egy istenhármaság Babilónia nagyon régi gondolata, de nem képzelték következetesen és mindenütt, hogy ez a három istenség az atya, anya és fiú vonatkozásban áll egymással. Csak istennek, mint törzsatyának szerepét lehet teljes bizonyossággal az óségi időből kimutatni. Az *atya* és *testvér* az istennek az emberhez való viszonyát fejezi ki. A tisztelet vonalán atya, a bizalom vonalán testvér lesz az istenség neve.⁴ Ezzel elutasítja Smith matriarchátust hirdető nézetét is, amelynek kívánalma, hogy az *ahum*-szó régibb eredetű legyen az *abum* szónál. Smith felfogása szerint az anya-főistennő mellett a férfi-istenség, mint az anya testvére, a *hálum* (= anyai nagybátya) nevet kapta, amely szónak — a kor nyelvén nézve a rokonságot — megfelel az *ahum* szó.⁵

Lagrange polyandria-elméletének is a testvéri viszony a legfontosabb rokonsági tényezője s ezért szerinte is az אה nevek régebbiek, mint az אב elemmel összetettek. Mivel a törzsön kívül más rokonsági, hozzátartozási kapcsolat a primitív sémieknél nem volt, az istent is a törzsbe vonták. Amint a törzstagok egymást testvérnek nevezték, úgy lett az isten is törzstárs, azaz testvér.⁶

Baudissin a polyandria elgondolásával szemben az *ahum* névnek másodlagos képzése mellett foglal állást. Ennek a képzésnek az alapja az *abum* szó ősi használata.⁷

Az *ahum* szó mint teofór elem mindenesetre a polytheizmus idejéből származik. Megkivánja ezt magának a szónak szociális vonatkozást kifejező jelentése. Monolatriából származtatni ezt a

¹ IP 73—4.

² IP 75.

³ OLZ 33 (1930) 590.

⁴ KG III. 377¹.

⁵ Smith RS 37; KG III. 378.

⁶ Lagrange ERS 117.

⁷ KG III. 376.

teofór elemet nem lenne megokolva, mert ebben az esetben a dél-araboknál nagyobbannak kellene lennie az אה névelem használatának, mint északon, Babilóniában, mert Délarábia a nemzeti istenek hazája. Ezzel szemben a szabeus אהכרב ('Aḥkarib) = «a testvér megáldott» néven kívül *testvér* elemmel összetett délarab személynév nem található. A polytheizmus gondolata egy istenvilágot, pantheont, feltételez. Az istenek tehát egy közösséget alkotnak, amely közösséget az ósémiek az ő egyedüli közösségi formájuk, a törzs, mintájára képzeltek el. Amint a törzsben a tagok egymást törzstársnak nevezik, úgy az istenek is egymás között testvérek. A testvér szó tehát bármelyik istenre ráillik, ami mellett a személynevek is tanúságot tesznek. Hogy még a késői korban is egy אחיה személynév keletkezhett, ennek háttere a nemzeti gondolat. Jahve Izrael Istene. Az izraeliták egymás között felebarátok, testvérek. Ennek a testvérségnek közös kapcsa a Jahve-vallás. Jahve tehát nemzetének — nemzeti isten jellegénél fogva — törzstársa, de egyúttal atyja is. אחיה azonkívül kifejezi, hogy a pantheon testvér-istenei szerepét Jahve vette át.

* * *

A rengeteg *aḥum* elemmel képzett személynevekből arra lehetne következtetni, hogy az ósémiek eredeti közösségi formája a fratriarchátus volt. Ez az állapot viszont rendszerint a matriarchátus korrelativuma. Ha tehát volt valamikor fratriarchátus, volt matriarchátus is. Lagrange ezen az alapon tartja az *aḥum* neveket régebbi képzésűeknek, mint az *abum* ('*ammu*) elemmel összetetteket és a fratriarchátust kiterjeszti az izraeliták ősi szociális helyzetére is, akik Jahvet a testvériség viszonyába vonták.¹ Ezzel a felfogással szemben hangsúlyozni kell, hogy a törzs főistenei mindig férfi istenek és sohasem istennők; ez a jelenség régi patriarchátusra utal.² A törzs tagjainak *törzstárs*, *testvér* neve sem jelent még okvetlen fratriarchátust, mivel a törzs tagjainak testvéri viszonya mellett a törzs sejtjei, a családok, mindig patriarchális szervezetűek voltak.³ Végül a testvér-uralom ellen döntő érvnek látszik az a megfontolás, hogy Arábiában, mint a sémiak esetleges

¹ Lagrange ERS 117.

² IP 74.

³ V. ö. ZA NF 7 (1933). Paul

Koschaker: Fratriarchat, Hausgemeinschaft und Mutterrecht in Keilschriftrechten. 79.

óshazájában, az **𐤍𐤍** nevek teljesen hiányzanak. Tekintve az arabok konzervativizmusát, valamint a személynevek elemeinek és típusainak állandóságát, az egykori sémi fratriarchia, illetve matriarchia társadalmi fennállásának a személynevekből való bebizonyíthatóságáról le kell mondanunk, vagy legalábbis el kell fogadnunk, hogy a szociális állapot fratriarchális jellege nem volt általános sémi jelenség.

IV. §. 'Ammum, Hâlum, Dādum.

1. Sin-'ammu/i típusú személynevek.

A nagybátyát jelentő szók a legkülönbélebb istennevek mellett szerepelnek, és pedig minden történeti korban. Ezt bizonyítja az alábbi táblázat.¹

עם

Hammurabi korából :

A-ia-ha-am-mu = Aia a nagybátya.²

A-ma-(I-mi)-(d) Sin = Sin a nagybátyá(m).³

Akkád :

Hammi-Atar = Atar a nagybátyám.⁴

^d*A-mu-um-e-šú-uh* = Ešuh (?) a nagybátya (isten).⁵

**Ba-la-im-me* (באלעם*) = Ba'al a nagybátya.⁶

A-tar-ha-am(mu) (יתרעם) = Atar a nagybátya.⁷

Újbabiloni :

^d*Nabû-amme* = Nabû a nagybátyá(m).⁸

Héber :

אליעם, עמאל = isten(em) a nagybátyá(m).⁹

יתרעם = Atar (?) a nagybátya.¹⁰

Szfateus :

עמאל ('Amm'il) = a nagybátya az isten.¹¹

Pún :

אלעם = az isten, a nagybátya.¹²

¹ A táblázatból a katabán עם nevek hiányzanak, mivel עם itt a nemzeti főisten tulajdonneve, s így teofór volta minden kétséget kizár.

² WGG 58³.

³ WGG 59².

⁴ IP 77 ; Th. Bauer OK 53.

⁵ Th. Bauer OK 51.

⁶ APN 50 ; v. ö. 21 : *Ammaba'li ; WGG 56.

⁷ APN 47.

⁸ WGG 56.

⁹ RHR 105. (1932) 229 skk. ; IP 77.

¹⁰ IP 76.

¹¹ NSS 244.

¹² Lidz. NE 218 ; KG III. 372².

חַל

Akkád :

**Ha-li-ia-tum* = Jahve¹ a nagybátyá(m).²*Ha-li-AN* = az isten a nagybátyá(m).³*H̄a-a-li-ili* = a nagybátyá(m) az istenem.⁴*Ili-h̄alum* = az istenem a nagybátya.⁵

Tamaudi :

חַלְהַד (Hálhadd) = Adad a nagybátya.⁶

Szafateus :

חַלְאֵל (Hâl'il) = az isten a nagybátya.⁷

Mineus :

חַלְעַתַּח (Hâl'atat) = 'Atat a nagybátya (= עַחְתַּח).⁸

דַּד

Akkád :

Itti-^aŠamaš-da-di = Šamašnál a nagybátyám.⁹**Da-di-ilu* = a nagybátyám az isten.¹⁰

A kaššu korból :

'Da-a-du-He-pa = Hepa a nagybátya.¹¹

Héber :

אֵלֶּדַד = az isten a nagybátya.¹²בַּלְדַּד = Ba'al a nagybátya.¹³דַּדְוֶהָה = Jahve a nagybátya.¹⁴

Tamaudi :

דַּדְאֵל (Dâd'il) = a nagybátya az isten.¹⁵

Mindezek a nevek azt bizonyítják, hogy az isten nagybátya-ként nyilatkoztatja ki magát az emberek előtt.

2. חַל, עַם és דַּד mint önálló teofór névelemek.

A *nagybátya* szó mellett szereplő jelzők és határozmányok azt bizonyítják, hogy חַל, עַם és דַּד magában is állhat istennév helyett.

¹ PN 17 értelmezése szerint.² UZP 471 ; WGG 60 ; PN 187 ; Hehn BBG 232.³ Th. Bauer OK 53.⁴ APN 83, 255 ; AfO 12 (1937—39) 35³⁰.⁵ AN 286³.⁶ NSS 262.⁷ NSS 230.⁸ U. o. (v. ö. עַתְתַּח : NSS 21).⁹ WGG 62¹⁰ APN 67.¹¹ PNCass 68, 135.¹² Móz. IV. 11, 26.¹³ Jób 2, 11 ; KG III. 372².¹⁴ Krón. II. 20, 37.¹⁵ NSS 222².

עם

1. Bölcsesség.

Mineus :

עמירד ('Ammyada') = a nagybátya tudott.¹

2. Szeretet.

Szabeus :

עמדם ('Ammdamad) = a nagybátya a jóbarát.²

3. Alkotás.

Mineus :

יארעם (Yašurr'amm) = a nagybátya formált.³

Akkád :

Jakun-ammu = a nagybátya összeilleszt.⁴

Héber

עמירזכר = a nagybátyá(m) ajándékozott.⁵

A kaššu korból :

^d*Hu-um-ba-na-pi-ir* = a nagybátya (?) utódot teremtett.⁶

4. Gondviselés.

Akkád :

^d*A-mu-um-e-šu-uh* = a nagybátya segít.⁷*Am-mi-ha-at-na* = a nagybátya védett.⁸

A kaššu korból :

Am-mi-ha-at-na = a nagybátya védelmezett.⁹

Hammurabi korából :

Zi-im-ri-ha-am-mu = az oltalmam a nagybátya.¹⁰

Mineus :

עמסמ ('Ammsama') = a nagybátya meghallgatott.¹¹

5. Hatalom.

Akkád :

Am-mi-ba-il = a nagybátyám az uralkodó.¹²*Am-mi-di-ta-na* = a nagybátyám a vezér.¹³*(Ha-)Am-mu-ra-bi* = a nagybátya hatalmas.¹⁴

¹ NSS 231 ; IP 77 ; Nielsen AM 13 ; WGG 54 ; KG III 372².

² NSS 246.

³ NSS 246 ; IP 76.

⁴ IP 76 ; WGG 59 ; PNCass 82.

⁵ IP 77.

⁶ PNCass 81.

⁷ Th. Bauer OK 51.

⁸ APN 22.

⁹ WGG 58 ; PNCass 82.

¹⁰ Ungnad BBH 444 ; IP 77.

¹¹ NSS 239 ; Lidz. Eph. 436 ; IP 77 ; KG III 372² ; WGG 54.

¹² Th. Bauer OK 51 ; v. ö. WGG 58.

¹³ Th. Bauer OK 51 ; UZP 463 ; APN 21 ; Ugaritica 217.

¹⁴ Th. Bauer OK 53.

Hammurabi korából :

Am-mi-d/ti-ta-na = a nagybátyám a vezér.¹

Ha-am-mu-ra-bi-ba-ni = a hatalmas nagybátya az alkotó.²

Be-li-a-mi = az én uram az én nagybátyám.³

Héber

רבעם = hatalmas a nagybátya.⁴

Mineus :

עמאמר ('Amm'amir) = a nagybátya vezér (parancsolt).⁵

עמרב ('Ammrabb) = a nagybátya hatalmas.⁶

Szabeus :

עמאמם ('Amat'amm) = a nagybátya szolgálója.⁷

6. Jóság, fenség.

Akkád :

Am-ra-mu = a nagybátya magasztos.⁸

Mineus :

עמיפא ('Ammyafa') = a nagybátya fenséges.⁹

Héber :

עמרם = a nagybátya magasztos.¹⁰

7. Kegyesség.

Akkád :

Am-mi-na-ad-bi* (עמינדב**) = a nagybátyám nagylelkű.¹¹

Héber :

עמינדב = a nagybátyám nagylelkű.¹²

Szabeus :

עמבהל ('Ammbahā) = a nagybátya gyöngéd.¹³

עמסאפאק ('Ammsafak) = a nagybátya kegyes.¹⁴

Mineus :

עממקריב ('Ammkarib) = a nagybátya megáldott.¹⁵

¹ PN 65; WGG 58; Ungnad BBH 408.

² PN 86.

³ WGG 58².

⁴ IP 77.

⁵ NSS 219.

⁶ NSS 248.

⁷ NSS 401, 219.

⁸ APN 22.

⁹ NSS 232.

¹⁰ IP 77.

¹¹ APN 22.

¹² IP 77.

¹³ NSS 221.

¹⁴ NSS 251.

¹⁵ NSS 233; Nielsen DG 88; KG III 372²; WGG 54; Mordtmann—Mittwoch: Sabäische Inschriften. Hamburg, 1931, 261.

8. Igazság.

Akkád :

Am-mi-za/ša-du-ga = a nagybátyám igaz.¹

Mineus :

עמסדק ('Ammsadik) = a nagybátya igaz(ságos).²

9. Fény jellege.

Az Amarna időből :

Amner = a nagybátya a fényesség.³

A kaššu korból :

Am-mu-ni-ra = a nagybátya a fényesség.⁴

Akkád :

* *Ammu-nira* (עמנר) = a nagybátya a fény.⁵

10. Természetisten jellege (?)

Szabeus :

עמוקה ('Ammuakah) = a nagybátya meghalt (?).⁶Héber : יקמעם = feltámad a nagybátya.⁷

הל.

1. Bölcsesség.

Hammurabi idejéből :

Ia-da-aḥ-ḫa-lum = ismer a nagybátya.⁸

Lihjáni :

הלדע (Hâlyada') = a nagybátya tudott (megismert).⁹

2. Gondviselés.

A Hammurabi és a kaššu korból :

U-zu-ub-ḫa-la = a nagybátya az oltalom.¹⁰

3. Hatalom.

Akkád :

Ma-lik-ḫa-lum = király a nagybátya.¹¹*Ha-lu-ú-milki* = a nagybátya a királyom.¹²¹ PN 65 ; WGG 58 ; Ungnad BBH 408 ; UZP 463.² NSS 246 ; KG III 372² ; WGG 54 ; Nielsen AM 13, DG 88.³ KG III 372² ; v. ö. Benzinger HA 125.⁴ PNCass 54.⁵ APN 22.⁶ NSS 226.⁷ IP 77.⁸ Th. Bauer OK 55 ; WGG 60.⁹ NSS 262 ; Nielsen AM 44 ; KG III 374² ; WGG 59.¹⁰ WGG 60 ; PNCass 144.¹¹ WGG 60.¹² APN 255.

A kaššu korból :

Me-li-ḫa-la = a nagybátya (?) szolgája.¹

Hammurabi korából :

HA . NI-ra-bi = a nagybátya (?) hatalmas.²

Mineus :

הלאמר (*Hâl'amir*) = a nagybátya a vezér (parancsolt).³

הלוכל (*Hâluakula*) = a nagybátya uralkodik.⁴

Újbabiloni :

Ha-lu-ú-mil-ki = a nagybátya a királyom.⁵

4. Fenség.

Mineus :

הליפע (*Hâlyafa'*) = a nagybátya fenséges.⁶

5. Kegyesség.

Akkád :

Ha-li-ga(?) - mil = a nagybátyám kegyes.⁷

Gimil-nu-úr-ḫa-li = a nagybátyám fényének kegye.⁸

Mineus :

הלשפק (*Hâlšafaḫ*) = a nagybátya kegyes.⁹

הלכרב (*Hâlkarib*) = a nagybátya megáldott.¹⁰

Az anyai nagybátya fényisten jellegéről a már említett *Gimil-nu-úr-ḫa-li* személynév tanuskodik.

דד

1. Gondviselés.

Akkád :

**Da-di-su-ri* = a nagybátyám a bátyám.¹¹

2. Hatalom.

Akkád és kaššu korbeli :

Da-du-ra-bi = a nagybátya hatalmas.¹²

Akkád :

^dDa-ad-di-beli (?) = a Nagybátyám az uram.¹³

¹ WGG 60 ; PNCass 107.

² WGG 61. Ranke fordításában.
Delitzsch: Kossäer 23. szerint *HA . NI-Gula* (?).

³ NSS 262 ; Nielsen AM 13, 44 ;
KG III 374² ; WGG 59.

⁴ Nielsen AM 44.

⁵ WGG 61.

⁶ NSS 262 ; Nielsen fordításában = »A nagybátya sugároz.« (AM 44.)

⁷ WGG 60.

⁸ U. o.

⁹ NSS 262.

¹⁰ U. o. ; WGG 59 ; KG III 374² ;
Nielsen AM 44.

¹¹ APN 87.

¹² WGG 62 ; Th. Bauer OK 52 ;
PNCass 68.

¹³ APN 67.

3. Fenség.

Arám :

דדעלה = a nagybátya fenséges.¹

4. Alkotás.

Lihjáni :

נתנדד (Natandâd) = a nagybátya adott.²

5. Kegyesség.

Szabeus :

דדכרוב (Dâdkarib) = a nagybátya megáldott.³

6. Fény.

Kapadóciai :

Dî-dî-na-ri = a nagybátyám? az én fényem(?).⁴

A *nagybátya* az északi sémieknél a régi kornak ritkán használt néveleme, míg délen végig megmaradt teofór jellegben. Szociális és kulturális fejlődés következménye lehetett, hogy északon az ilyen felépítésű nevek ritkák, a főnikeknél hiányzanak. Nem valószínű, hogy ezek a nevek előbb rokont jelentettek és hogy a *nagybátya* jelentés későbbi specializálódás lenne. Eredeti törzsi rendszert kell feltételeznünk, ahol a férfi tagok valóban a gyermekek nagybátyjai. *Nagybátya* tehát a legközelebbi férfi rokon akár a férfi, akár a nő családjából és valószínűleg a szülőknek az atyja is ez alá a fogalom alá tartozott.⁵ Az נם szónak *nép* jelentése a nemzetté olvadás következménye. A *nagybátya* a törzsi rendszerben juthatott nagyobb szerephez, mivel a nemzetiség korában ennek a szónak már nincs nagy szociális jelentősége. Északon a középasszír és újbabilóni korban a *nagybátya* elem megszűnt személynév-képző elemnek lenni, bár a régebbi (Hammurabi, kaššu) korban a személynévek konzervativizmusának megfelelően az őshazából hozott névforma még éreztette utóhatását a személynév-képzésben. Hogy aztán ezek a szavak isteni határozmányokat kaptak, a törzsi isteneknek a törzshöz való viszonya mellett esetleg onnan is magya-

¹ KG III 372².² NSS 265.³ NSS 259 ; IP 79³ ; Nielsen AM 13 ; L. Mordtmann—Mittwoch i. m. 255 (152, 1) ; KG III 372².⁴ PNC 83. Stephens azonban a Dî-dî elemet nem tartja teofórnak.⁵ V. ö. Enno Littmann : Thamūd

und Safā, Leipzig., 1940, 131. o. (33):

נַעַף לַעֲמַת = nagyatyja vendége. Hogy pedig a *nagyatyja* teofór szó is lehet, abból látjuk, hogy pl. a Mukésbeliek Abu en-Naml nevű istenüket, mint nagyatyját hívják segítségül : «jā ġiddi Abu en-Naml». (Curtiss UR 283.)

rázható, hogy a meghaltak szellemeit is általában isteneknek nevezték. *⁴*Hammum-Sin* tehát azt is jelentheti, hogy az újszülött atörzsben egy nemrég elhalt férfirokon helyét foglalja el. Későbbi fejlődés eredménye lehet, hogy **𐎶𐎵** egy nemzet istenének tulajdonneve lesz.¹

3. A személynevek nagybátya elemének szociális háttere és különféle magyarázatai.

Mint a fenti személynév-táblázatok mutatják, az **𐎶𐎵** ('ammum, hammum), **𐎶𐎠** (hâlum), **𐎶𐎢** (dádum) szók nem általános sémi teofór névképző elemek.

𐎶𐎵 leginkább a délarab nevekben található, sőt a katabánok nemzeti istenüket is **𐎶𐎵** néven tisztelték. A babilóniaknál *hammum* csak kölcsönszóként ismeretes.² A délarabon kívül még a héber nevekben is előfordul, valamint a pún **אלעם** = «isten a nagybátya» személynévben. Az arámoknál ismeretlen az **𐎶𐎵** szónak *nagybátya* jelentése.³ Az **𐎶𐎵** teofór elemet általánosan atyai nagybátyának értelmezik, csak *Smith* veszi az anya fivérének és a *testvér* szóval tartja rokonértelműnek.⁴ *Nielsen* is eleinte *atyai nagybátya* jelentésre gondolt,⁵ de később óhéber és óészakaráb feliratokra hivatkozva az *atya* rokonértelmű kifejezésének vette.⁶ *Hoschander* és *Jensen* szerint viszont *hammum* = *kintum* = család.⁷ Nagy a nézeteltérés, amikor ennek a szónak az eredeti jelentését keresik.

Dhorme szerint a szó eredeti jelentése *atyai nagybátya* és csak később kapta a *rokon* jelentést.⁸

Noth *Dhorme*-nak *Nöldeke* nézetével azonos felfogását nem fogadja el és *Krenkel*-re hivatkozva a héber **𐎶𐎵** = *nép* jelentéséből arra következtet, hogy **𐎶𐎵**-nak eredetileg általánosabb jelentése volt, aminek kb. a *törzstárs* szó felel meg.⁹ Ebből az általános jelentésből — mondja *Noth Hommel* felfogásával ellentétben — fejlődött **𐎶𐎵** a katabánok nemzeti istenévé.¹⁰

¹ A táblázatban ezért nem szerepelnek a katabán **𐎶𐎵** nevek. Náluk ugyanis **𐎶𐎵**-nak *isten* jelentése magától értetődő.

² KG III 372.

³ KG III. 372²; Harris GPL 133; Lidz. NE 342.

⁴ Smith RS 37.

⁵ Nielsen AM 36.

⁶ Nielsen DG 77¹; AA 192.

⁷ Hoschander: Die Personennamen auf dem Ob. d. Maništ. 32; Jensen l. Kühler a. a. O. 99.; WGG 55.

⁸ RHR 105 (1932) 229 sk.

⁹ Krenkel ZAW 8 (1888) 280 skk; Nöldeke ZDMG 40 (1886) 172 sk; IP 77.

¹⁰ Hommel: Abhandl. u. Aufs. 159. skk; IP 78⁴.

Kétségbevonja Noth-nak ezt az állítását H. Bauer és vele szemben a *törzstárs* helyett a *nagybátya* értelmezést tartja helyesnek.¹

Breitschaft a *rokonság*,² Theo Bauer a *nagybátya* szóval fordítja עַם-ot, mivel a nagybátyának — mint mondja — nagy befolyása volt a családra.³

Baudissin az עַם = összekapcsolt gyökből következteti, hogy עַם eredete visszanyúlik arra az ősi korra, amikor a rokonság kifejezésére még nem voltak alkalmas szavak. עַם a közösséghez való hozzátartozást jelenti. Nem fogadja el tehát, hogy az עַם jelenthet atyát is (kivéve az arab nyelvben). עַם azt az ismeretlent jelenti, «aki az atya generációjához, illetve bármilyen más régebbi nemzedék általános rokonságához tartozott.»⁴ Teofór elem csak az אב mintájára lett.⁵

Mivel עַם specializálódott jelentése *atyai nagybátya* volt, illetve lett, felvetődik a kérdés, miért kapta az istenség ezt a nevet. Paton a polyandriából magyarázza. A más-más férjektől született gyermekek kapják nevükben az עַם elemet. Az עַם szót később képletesen átvitték az istenségre is. Hommel Sin (Hold) és Nergal (Saturnus) ikeristenek szoros kapcsolatából vezeti le a nevek *nagybátya* határozmányát.⁶ Az ősarám korban fordul elő először teofór elem gyanánt,⁷ amely korban עַם már mint *patruus* jelentésű szó szerepel.⁸ Az עַם szónak teofór jellege utal arra is, hogy hogyan fejlődött a régi törz rendszerben a szociális érzék,⁹ amikor t. i. a rokonsági összetartozás kifejezéseként ezt a rokonsági kapcsolatot isteni jelleggel ruházták fel.

Nagybátya jelentésben ismeretes a *hālum* és a *dādum* név-elem is.

Hālum (חַל) a kaššu korban és a délaraboknál használatos, mint személynévképző rokonsági szó. Jelentése *anyai nagybátya*. A חַל = *övéiről gondoskodni* igéből származik és eredetileg ezt is a *rokonság* kifejezésére használták. Teofór elemként a «keletősarámi» korban ismerik; héber nevekben nem található.¹⁰ A délarabban is

¹ OLZ 33 (1930) 592.

² WGG 57.

³ Th. Bauer OK 61.

⁴ KG III 373⁴.

⁵ KG III 377.

⁶ Paton az Encycl. of Rel. a. Ethics I. 387; Hommel: Grundriß

der Geographie u. Geschichte des Alten Orients. I. füz. München, 1904, 94, 85. o.; WGG 54.

⁷ IP 76.

⁸ IP 78².

⁹ U. o.

¹⁰ IP 79.

nyilvánvalóan istennevet helyettesít *anyai nagybátya* jelentésben. Lehetséges az is, hogy a חָבִיל = *barát* szóval függ össze.¹

Anyai nagybátyát jelent a *dádum* (דד) szó is. Ritkán fordul elő, különösen pedig ritkán mint teofór elem. Délarab nevekben találjuk leginkább és talán ezzel a névvel függ össze a Meša-felirat דדד istenségneve, akit — úgy látszik — az izraeliták tisztelhettek. Az arám és héber névképzésben is találhatók.² Értelmezését megnehezíti, hogy írása miatt könnyen összetéveszthető az Addu istennévvel,³ valamint a *szeretett* jelzővel,⁴ illetve דד isten névvel.⁵

Mivel az említett szavak nem általánosan sémi névképző elemek, ezeket nem tekinthetjük ősi eredetűeknek s ezért az istenség és az ember között inkább fejezhetnek ki egyéni viszonyt, mint az אב és az אה-nevek.⁶ *Theo Bauer*-rel tehát ezeknek a szavaknak a végén álló י-ot birtokos ragnak vehetjük.⁷

* * *

A עמ, לֵה, דד oldalági férfirokonságot kifejező szók szerepe a személynevekben ismét csak a matriarchátus ellen szól. (Nem okvetlen az anyajog ellen.)

Benzinger a לֵה nevekben az anyauralom maradványait látja.⁸ Nem érthető azonban, hogy — ha egyszer anya-uralom volt —, miért éppen a nő férfi testvérei részesültek isteni tiszteletben és miért nem a nővérek. A לֵה elemmel összetett nevek nem igazolják az anyauralmat, de az anyajogot (a rokonságnak a női ágról való számítása) esetleg feltételezik. Nem vezet megoldásra *Smith*-nek az a különös véleménye sem, hogy az עמ anyai nagybátyát jelent,⁹ mivel még mindig a férfi-tisztelet megnyilvánulásánál vagyunk. Végül nem lehet hivatkozni az עבדדד = «a nagynéni szolgálója»¹⁰ személynévre, valamint a דדד-nak megfelelő kartágói *Didó*-ra¹¹ sem, mivel az egyik lihjáni, a másik pedig pún név, tehát késői korból származnak, amikor matriarchátusról már szó sem lehet. A férfi rokonság tisztelete tehát a patriarchátus mellett bizonyít.

¹ KG III 374².

² KG III 372³.

³ WGG 63; v. ö. APN 64.: Bir-Dadda = Adad fia; AFO 12 (1937—39) Leo Oppenheim: Studien zu den nichtsemitischen Nuzi-Namen 32¹⁰; PNCass 68.

⁴ WGG 62; AN 242.

⁵ IP 79.

⁶ KG III. 378.

⁷ Th. Bauer OK 61.

⁸ Benzinger HA 118.

⁹ Smith RS 37.

¹⁰ NSS 267.

¹¹ KG III 372².

V. §. Egyéb rokonsági teofór névelemek.

Az eddig tárgyalt teofór névelemeken kívül a rokonsági kapcsolatot fejezik ki a személynevekben teofór értelemben szereplő מוֹת = férj, חַם (?חמת) = após (anyós?) és חַתָּן = vő (?) szók.

1. מוֹת Istent *férj*-nek nevezni önként adódó gondolat lenne az izraelitáknál, ahol az Isten és a nép közötti szövetséget a házasság képe fejezte ki.¹ A *férj* mint személynévelem azonban Izraelen kívül is előfordul és pedig már a Hammurabi- és kaššu korban. Ez a szó az izraelitáknál Jahve igazságosságát és hűségét akarja kifejezni és a háttér mindenütt az isteni gondoskodás és védelem. Teofór *mutum*-nevek a következők :

Hammurabi korából :

Mutu-ma-ilu = a férj valóban isten.²

Mu-tum-ilu = a férj az isten.³

A kaššu korból :

¹*Sin-mu-ti* = Sin a férjem.⁴

Mu-ti-E-kur = férjem az Ekur.⁵

Akkád :

Mu-ti-ilum-(AN) = férjem az isten.⁶

**Mu-ut-Ba'lu (Mut-Ba'al)* = Ba'al a férj (szolga?).⁷

Önállóan teofór elemként a következő nevekben áll :

Hammurabi korából :

Mu-tu-ba-ni (?) = a férj az alkotó (?).⁸

Mu-tum-a-li-ik = a férj a tanácsadó.⁹

¹ Oz. 1—3 ; Jer. 2, 2 ; 3, 7 ;
13, 26, stb. Ez. 16. és 23 ; Iz 50, 1 ;
54, 6. 7. stb, stb.

² WGG 32 ; PN 125.

³ PN 125 ; v. ö. AN 298.

⁴ PNCass 126.

⁵ PNCass 109.

⁶ AN 298.

⁷ APN 295 ; OLZ 33 (1930) 595.

⁸ PN 125.

⁹ U. o.

Akkád :

Muti-bášti = a férjem a védőistenem.¹

Héber :

שמרימות = oltalmam a férj.²

Stamm a *mutum* névelemmel képzett neveket nem veszi teofór szerepűeknek. Szerinte a *mutum* vagy a mellékleféségtől született gyermekek nevének alkotó eleme, vagy pótló nevekről van szó : a férj halála után született gyermek a családban a férj helyét foglalja el.³

2. **הם** valószínűleg arab eredetű teofór névelem. A szó *oltalmazó* jelentéssel is bír s így kétségtelen, hogy ennek a névnek a háttere a törzsi szövetség. Hogy **הם** előbb *rokonság*-ot jelentett volna és csak később ment át *após* jelentésre, az **עם**-ra vonatkozó elgondolás után *Baudissinnel* szemben nem valószínű.⁴ A délarab nevek az ő nézetének nem kedveznek. Teofór szerepük a következő nevekből tűnik ki :⁵

Héber : המואל = az após az isten.⁶

Lihjáni : המיאל = após(om) az isten.⁷

Szabeus : המור = Wadd az após.⁸

המעֶתֶר = 'Attar az após.⁹

Mineus : המעֶתֶת = 'Atat az após.¹⁰

Az *anyós* teofór szerepét az akkád ^{1d}*Ištar-ḫa-am-(mat)* = Ištar az anyós,¹¹ ¹*Ninua* (NINA.KI)-*ḫa-(mat)* = Ninua az anyós¹² és az újbabiloni *Ina-Ē-zi-da-ḫa-am-mat* «az Ēzidában van az anyós» név engedi sejtetni.¹³

A **הם**-nevek is az isteni védelmet jelképezik. Bizonyítja ezt az a tény, hogy a szógyök (a sémi gyököket általánosan tartalmazó arab nyelvben : **ح**) jelentése végig megtartotta a *védnök* jelentést is.¹⁴

¹ AN 126, 312.

² OLZ 33 (1930) 593.

³ AN 58.

⁴ KG III. 374¹.

⁵ Az akkád *emu*, *imu*-neveket *após* jelentésben nehéz felismerni, mivel ezeket **עם** egyik átirási formájának is lehet tekinteni (v. ö. IP 79 ; ZDMG NF 6, 34. o-on felsorolt *e/imu* neveket).

⁶ KG III. 374¹ ; IP 79¹. A kaššu időben a *ham*-összetételű neveket Clay *szolgá*-val adja vissza (PNCass 174).

⁷ NSS 229 ; v. ö. Lidz. Eph.

318 (267) : המאל.

⁸ NSS 229 ; Lidz. Eph. 318.

⁹ NSS 229.

¹⁰ NSS 229 ; Lidz. Eph. 318.

¹¹ APN 106.

¹² APN 176.

¹³ NRV 47.

¹⁴ V. ö. KG III. 374 ; אבֶּחֱמִי = pater protectionis isteni epitheton NSS 20.

3. *H. Bauer* a *ḫatan* szóban (ḫṭṭ) a vőre gondol és azt állítja be teofór elemnek.¹ A *ḫatānu* ige jelentése: *védelmez*. A gondolatpárhuzam tehát megvan a ḫṭṭ nevekkel, mégis a személyi nevek szövegösszefüggése alapján (v. ö. *Mannu-kîma-Enlil-ḫa-tin* = ki olyan oltalmazó mint Enlil?² helyesebb ezt a szót *oltalmazó*-val fordítani. *Bauer* nézetének megfelelően a következő tulajdonneveket lehetne felsorolni:

Akkád: *Hu-ut-ni-ilu* = oltalmam (vőm?) az isten.³

Adad (^dIM/U)-*ḫu-ut-ni* = Adad az oltalmam (vőm?)⁴

Inkább lehetne az újbabiloni *Ḫa-ta-a-ni*⁵ vőm? ill. *En-lil-ḫa-tin*.⁶ Enlil a vő (?) nevekben rokonsági névelemet látni, mivel ezek a másodlagos rokonsági nevek, mint névképző elemek — *Baudissin* szerint⁷ — későbbi eredetűek.

A férjnek, apósna (vőnek) szerepe a személynevekben a névképzésnek azt a háttérét fejezi ki, amelyet a törzs vallása az istenközelségről tartott. A törzs az istenség leszármazottja, tehát isteni tiszteletben részesül nemcsak a törzs maga mint egész, hanem a törzsnek azok az idealizált rokonsági tagjai is, akik nélkül a törzs nem állhat fenn.⁸ Tehát jelképről van szó és nem az isten és ember közötti speciális rokonságról.⁹

¹ OLZ 33 (1930) 592.

² APN 126.

³ APN 90.

⁴ APN 7.

⁵ NRV 27.

⁶ NRV 26.

⁷ KG III. 378.

⁸ KG III. 379.

⁹ KG III. 377—78.

FÜGGELÉK.

VI. §. Két rokonsági elemmel összetett személynevek.

Azok a kéttagú nevek tartoznak ide, amelyeknek mindkét tagjában rokonságot kifejező szó áll. A kérdés az, hogy ezek a nevek mennyiben lehetnek teofór elemek, ill. hogy mi ezeknek a jelentése. Ezek a személynevek a következő típusokra tagozódnak :

Akkád :

Ab(i)-abu/i = az atyá(m) atyja (nagyatyám?).¹

A-bi-um-me = anyám atyja (nagyatyám).²

Fönik :

אבאם = az atya anyja (nagyanya).³

Akkád :

Abia-ahia = az atyám a testvérem.⁴

Szabeus (?) :

אבעים = a nagybátya az atya (?).⁵

Akkád :

A-bu-um-ḥa-lum = az atya a nagybátya.⁶

Szafateus :

אבחל = az atya nagybátya (v. a nagybátya atyja?)⁷

Hammurabi korából :

A-bu-da-di = a nagybátya atyja(?)⁸

Tamaudi :

אבדר = a nagybátya (az) aty(j)a.⁹

Akkád :

Abi-ḥatan = az atyám a vő (?).¹⁰

¹ AN 302.

² APN 6 ; AN 302.

³ Lidz. Eph. 303 (27/E).

⁴ WGG 52 ; APN 4 ; EM 5.

⁵ NSS 217. Lehetne katabán név is és ekkor : **עם** az atya.

⁶ WGG 60 ; OK 51.

⁷ NSS 253.

⁸ PN 60 ; WGG 62, 47.

⁹ NSS 253.

¹⁰ OLZ 33 (1930) 592.

Hammurabi korából, akkád :

^t*Ummi-a-bi-a* = atyám anyja (nagyanyám), vagy az anyám az atyám.¹

Akkád :

Aplu (^dTUR.ÜŠ)-*ḫu-ut-ni* = a fiú a védelmem (vőm?).²

Buraḫu = a testvérgyermek.³

Bunum-aḫum = a gyermek a testvér.⁴

Bi-na-am-mi = a nagybátya fia.⁵

**Bir-am-ma-a* = a nagybátya fia.⁶

**Bur-da-da* = a nagybátya (v. Adad) fia.⁷

Hammurabi korából, akkád :

^d*Pi-ir-a-bu-um/šu* = a Gyermek az atya/-ja.⁸

Sa-mu-a-bi-im = az atya fia.⁹

Šu/su-mi-a-ḫi-ia = a testvérem a gyermek.¹⁰

Su-mu/mi-ḫa-am-mu = a nagybátya fia (?).¹¹

Su-mu-ḫa-la = a nagybátya fia (?).¹²

Su-mu-ḫa-at/ad-ḫa/nu = a fiú az oltalom (vő?).¹³

Akkád :

Mâri-ummi = anyja fia.¹⁴

Középasszír :

Mâr-aḫātu = a nővér fia.¹⁵

Akkád :

Mâr-^dA-am-ma(-a) = a Nagybátya fia.¹⁶

^t*Mârat-^dHali* = a Nagybátya leánya.¹⁷

Hammurabi és újbabiloni korból :

Aḫ(i)-abu/i(-ia) = atyá(m) testvére(m).¹⁸

Héber :

אבִּי אִמִּי = az atya testvére.¹⁹

¹ WGG 52 ; APN 241 ; AN 302.

² APN 24.

³ AN 265.

⁴ Th. Bauer OK 16 ; OLZ 33 (1930) 592.

⁵ Th. Bauer OK 52.

⁶ APN 64.

⁷ APN 66.

⁸ PN 135.

⁹ PN 166 ; UZP 483 ; WGG 64 ; AN 303 ; Ugaritica 298, 307 ; Ungnad BBH 437.

¹⁰ UZP 496 ; Ungnad BBH 440 ; AN 303 ; Ugaritica 307 ; PN 151.

¹¹ UZP 492 ; PN 166 ; WGG 65.

¹² WGG 60 ; PN 166.

¹³ APN 22 ; WGG 64.

¹⁴ AN 242.

¹⁵ EM 58.

¹⁶ APN 64 ; 251.

¹⁷ APN 255.

¹⁸ WGG 52 ; APN 14 ; AN 302 ; NRV 20.

¹⁹ IP 63, 222⁷.

Hammurabi és kaššu korból, akkád :

Aḫu/i-ummi/e-šu = anyja testvére.¹

Akkád :

Aḫaḫa = a testvér (a) testvér(e).²

Aḫi-im-me-e/i = a nagybátyá(m) testvére.³

Héber :

אחימור = a testvér(em) (a) férj(em).⁴

Hammurabi és újbabiloni korból, akkád :

¹*Aḫat-abi* (-šu/ša) = az atya (atyja) nővére.⁵

Arám :

אחתאביד (<אחתאביד?) = atyja nővére.⁶

Hammurabi-korból :

Aḫât-ummišu = anyja nővére.⁷

Akkád :

¹*Aḫât-aḫhi* = a testvér nővére.⁸

A kaššu korból, akkád :

Am-mi-ḫa-at-na = a nagybátya az oltalom (vő).⁹

Hammurabi korából, akkád :

Ha-li-e-abu = a nagybátya az atya (?).¹⁰

Szabeus :

דאב (Dâd'ab) = az atya (a) nagybáty(j)a.¹¹

Kaššu korból, kappadóciai, akkád :

Du-ud-ḫa-li-ia = a nagybátyám nagybátyja.¹²

Akkád :

Mûti-aḫi = a férjem a testvér(em).¹³

Szabeus :

חמיעם = a nagybátya apósa.¹⁴

A nevek ilyen értelmű fordításában *Tallqvist* és *Stamm* felfogását követtem; ők e személynevekben st. constr. viszonyt látnak. Stamm ezeket a neveket pótló neveknek minősíti¹⁵: az új-

¹ PNCass 51; PN 63; WGG 52; AN 302, 306.

² AN 112.

³ APN 16.

⁴ IP 39.40.

⁵ Ungnad BBH 406; WGG 52; APN 14; AN 302.

⁶ Lidz. NE 211.

⁷ WGG 52.

⁸ AN 244, 303 skk.

⁹ PNCass 54. 82; APN 22.

¹⁰ APN 83; WGG 61.

¹¹ NSS 259.

¹² PNCass 70; PNC 86; APN 71.

¹³ AN 298² 18.

¹⁴ NSS 229.

¹⁵ AN 302—3.

szülött gyermek a családban azt pótolja, akit a személynév jelezni kíván. Ha azonban néhány esetre lehet is ezt a véleményt alkalmazni, valamennyi nevet mégsem lehet ily módon megmagyarázni. Stamm elgondolása szerint pl. az אֲבִיָּה nevet a *nagybátya atyja* fordítással kellene visszaadni. A nagybátya atyja azonban nem más, mint a nagyatyja. Kétes tehát, hogy — mivel a nagyatyja szó körülírására אֲבִיָּה nehézkes képzés — Stamm nézetét lehet-e minden névre alkalmazni.

Közelebb jár talán a megoldáshoz az a vélemény, amelyet *Hans Bauer* vetett fel.¹ E szerint a kettősen rokonsági neveket nem is kell lefordítani, mert eredetileg sem volt értelmük. Kérdés azonban, hogy helyeselhető-e Bauernek az a nézete, hogy a korábbi időből származó rokonsági neveket mindig teofór értelemben vehetjük. Bauer szerint csak később jelentette pl. az *abum* mint névelem a test szerinti atyát is. Mivel azonban az istenség az atya nevet a családatya analógiájára kapta, ez a történeti vonal szükségszerűen a személynéveknél is érvényesül. Helyeselhető azonban Bauernél, hogy ezekben a nevekben nem keres speciális értelmet. Bizonyítható ez a vélemény az akkád *Mûti-ahi* névből, amelyből világosan látszik, hogy az első szó nem st. constr., mert így ez a lehetetlen jelentése lenne a személynévnek: «a fivérem férje». Nem helyes a «férj(em) a testvér(em)» fordítás sem, vagy legfeljebb átvitt értelemben adhatnánk ilyen fordítást a testvérházasság tilalma miatt.² De az átvitt értelmezés is fejlődés eredménye lenne s ha ebből az eredeti jelentést keressük, Bauer véleményét kell követnünk, hogy t. i. az ismert és ősi korból átörökölt névelemeket egymáshoz csatolták a nélkül, hogy a név értelmére gondoltak volna.³

Végül a fenti táblázat mutatja, hogy a kettősen rokonsági nevek tulajdonképeni hazája Babilónia. Lehetséges tehát, hogy a törzsközösségben élő őshazából hozott névelemeket a törzsi szervezet megszűnése után ilyen értelmetlenül kapcsolták össze. A délarabiai törzrendszer nem tudott ilyen értelmetlen neveket kitermelni. Egyedül a szabeusoknál vannak kettősen rokonsági nevek és ezekben is az egyik elem a nagybátya, a másikban az atya.

¹ V. ö. OLZ (1930) 588 skk : Die israelitischen Personennamen im Rahmen der gemeinsemitischen Namengebung.

² V. ö. Koschaker ZA NF 7. (1933) 1.

³ OLZ 33 (1930) 593—596.

A háttér szociális vonatkozás lehet. A nagybátya itt szorosabban kapcsolódik a családhoz, mint más népeknél. Tehát az északi értelmetlen nevek magyarázata abban van, hogy a névelemek a törzsrendszerből származtak és a névképzésben elvesztve eredeti jelentésüket, ősi örökségként tovább éltek.¹

¹ V. ö. RHR 105 (1932) 230—233.: «Az ideák (a nevek területén) elmúlnak, de a szavak megmaradnak».

BEFEJEZÉS.

Renan jóváhagyja *Statius* szavait : «Primus in orbe deos fecit timor»,¹ és ennek a félelem-vallásnak a kezdetét a sémiekkal hozza összefüggésbe.² *Smith* is nagyjelentőségűnek ítéli a félelem befolyását a vallásfejlődés szempontjából. «Az istenektől való félelem motívuma volt annak, hogy a közület törvényeit megszilárdítsák. Ezek a törvények egyúttal az erkölcsiség kritériumát is alkották.»³

Az egész dolgozat ennek a félelem-vallásnak a cáfolata. Csak *Heinisch* után indulva szeretnék még egy gondolatot kiemelni : az őstörténet azt bizonyítja, hogy ennek a kornak a fiai vallási szempontból semmiképen sem alacsonyabb műveltségűek, mint a későbbi kultúrkorokéi. Az ethnológia is igazolja, hogy a primitívebb népek vallása rendszerint tisztább, mint az utókoré.⁴ A félelem-vallás mindenesetre alacsonyabb rangú, mint pl. egy mesterkelt asztrális vallás. A legrégebbi személynevek mindig Istentől és nem istenektől beszélnek.⁵ A személynevek konzervatívizmusának leghívebb őrei az arabok. Náluk a vallás megmaradt az eredeti istenség-ember viszonyban és itt semmi félelem-motívumot sem találunk az isten-hitben (nem így a szellem-hitben). Az istenség áld (כרב kariba), az istenség szeret (וד), az istenség könyörületes (רחם), az istenség magasztos (מתקדם).⁶ Mindezekből a nevek-ből hiányzik a félelem motívuma. Az istenség szeretettel közeledik híveihez és ez a szeretet-vallás abban csúcsosodik ki, hogy az istenség az ember rokona lesz, hogy az ember az istencsalád tagja lesz. Annyira a bizalom irányítja a sémi vallást, hogy ez a bizalom nem is elégszik meg az atya-anya-fiú (-leány) istenségek ember rokonságával, hanem a saját családi kötelékeit ülteti át az isten-

¹ Theb. III 661.

² Renan : Histoire d'Israel, I.
29 ; v. ö. Smith RS 38.

³ Smith RS 37.

⁴ Heinisch ThAT 10/a.

⁵ V. ö. Nielsen AM 10.

⁶ Nielsen DG 87.

eszme területére. Ennek következtében a nagy család minden rokonsági kapcsolatának képviselője isteni tulajdonításokat kap. Az ósémi vallás e szerint átülteti az istencsaládba a nagybátyákat, az apóst, a testvért, a nővért stb. A sémieknél ősi vallását tehát a bizalom és a szeretet vallásának kell neveznünk, ahol az egész משפחה, különösen annak férfi tagjai, isteni sorsban részesülnek.¹ A sémi vallás eredeti formája az istenséget rokonának (eredetileg atyjának²) ismerte és tartotta.³ Ez a rokonsági vallás azonban kezdettől fogva metaforikus jelentéssel is bír. Az istenség rokona ugyan az embernek, de a tőle való függés következtében (a gondviselés révén) ura is. A szeretet mellett tehát a tiszteletnek istenfélelme is megnyilvánul a nélkül azonban, hogy az istenfélelem (Ehrfurcht) ellentmondásba kerülne az istenszeretettel. Ezt a két gondolatot szépen fejezi ki egy akkád személynév:

Tāb-palūh-ili = jó az istenfélelem.⁴

¹ V. ö. OLZ 33 (1930) 596.

² KG III. 377.

³ ZDMG 92 (1938) 518.

⁴ AN 234.

Dolgozatok
a Pázmány Péter Tudományegyetem
Bibliai Keleti Nyelvi Szemináriumából

1. *Boroska István* : A Jáhve (יהוה, יה, יהו) istennév etimológiája és egybevetése az Ószövetségen kívül jelentkező megfelelő istennevekkel. Budapest, 1938.
2. *Miklós István* : Az istenség mint az ember rokona az óségi személynevekben. Budapest, 1941.